SKM 104|89(C)

(M-42)

Bhagavat IIIrd Canto, 18th Century A.D.

Total Pages — 84.

Language — sanskrit.

त० ॥ ६ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमेतत्पुरापृ
२ ष्टो मैत्रेयो भगवान् किल ॥ क्षत्त्रा वनं प्रविष्टेन त्यक्त्वा स्वगृहमृद्धिमत् ॥ १ ॥ यद्वा
अयं मंत्रकृद्वो भगवानखिलेश्वरः ॥ पौरवेंद्रगृहं हित्वा प्रविवेशात्मसात्कृतं ॥ २ ॥
राजोवाच ॥ कुत्र क्षत्तुर्भगवता मैत्रेयेणास संगमः ॥ कदा वा सह संवाद एतद्वर्णय
नः प्रभो ॥ ३ ॥ न ह्यल्पार्थोदयस्तस्य विदुरस्यामलात्मनः ॥ तस्मिन्वरीयसि प्रश्नः
साधुवादोपबृंहितः ॥ ४ ॥ सूत उवाच ॥ स एवमृषिवर्योयं पृष्टो राज्ञा परीक्षिता ॥
प्रत्याह तं सुबहुवित्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यदा तु राजा
स्वसुतानसाधून्पुष्णन्न धर्मेण विनष्टदृष्टिः ॥ भ्रातुर्यविष्ठस्य सुतान्विबं
धून्प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह ॥ ६ ॥ यदा सभायां कुरुदेवदेव्याः केशाभिमर्शं राम०
सुतकर्म गर्ह्यं ॥ न वारयामास नृपः स्नुषायाः स्वास्रैर्हरंत्याः कुचकुंकुमानि ॥ ७ ॥ २

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः॥ तृतीये तु त्रयस्त्रिंशदध्यायैः सर्गव
र्णनां ईशेच्छया गुणक्षोभात्सर्गो ब्रह्मांडसंभवः॥ तत्र तु प्रथमेऽध्याये वंधूनू हित्वाग. तायु
षः॥ निर्गतस्योद्धवेनादौ संवादः क्षत्तुरुच्यते॥ श्रीतृतीयस्कंधव्याख्यानं॥ भगवद्ब्रह्मसं
प्रोक्तं संक्षिप्तं वर्णितं पुरा॥ प्राह भागवतं शेषप्रोक्तं। विस्तरतः पुन॥ द्विधा हि श्रीभा
गवतं संप्रदायप्रवृत्तिः॥ एकतः संक्षेपतः चतुःश्लोक्या श्रीभागवतं निरूपितं॥ तदे
व ब्रह्मनारदसंबादेन दशलक्षणतया किंचिद्विस्तरेणोक्तं॥ तदेव शेषोक्तमति
विस्तारतो वक्तुं तृतीये प्रथमक्षत्तुमैत्रेयसंगमश्चतुर्भिरध्यायैस्ततोऽष्टभिः सविसर्गः
सर्गप्रपंचः॥ ततो विसर्गप्रस्तावेन सप्तभिर्वाराहावतारः॥ ततः एकेन विसर्गसमाहा
राः॥ तत्प्रसंगेन चतुर्भिः [illegible] लावतारः॥ ततो नवभिः कपिलाख्यानमिति॥ त्रयस्त्रिंश
ताध्यायैस्तृतीयस्कंधावृत्तिः॥ तत्र द्वितीयांते परमाणं च कालस्य कल्पलक्षणं वि
यहं॥ यथापुरस्ताद्व्याख्यास्ये॥ पाद्मं कल्पमथो शृण्विति॥ प्रतिज्ञातमर्थं विस्तरेण रूपयि

भा०तृ०
२

पुष्टः॥ तस्मिन् प्रतीपः परकृत्य आस्ते निर्वास्यतामाशु पुरात्स्मशानः॥१५॥ स इत्थ
मत्युल्बणकर्णबाणैः भ्रातुः पुरो मर्मसु ताडितोपि॥ स्वयं धनुर्द्वारि निधाय मायां
गतव्यथोऽयादुरु मानयानः॥१६॥ स निर्गतः कौरवपुण्यलब्धो गजाह्वयात्तीर्थ
पदः पदानि॥ अन्वाक्रमत् पुण्यचिकीर्षयोर्व्यां स्वधिष्ठितो यानि सहस्रमूर्त्तिः॥
१७॥ पुरेषु पुण्योपवनाद्रिकुंजेष्वपंकतोयेषु सरित्सरःसु॥ अनंतलिंगैः समलं
कृतेषु चचार तीर्थायतनेष्वनन्य॥१८॥ गां पर्यटन् मेध्यविविक्तवृत्तिः सदाप्लु
तोधःशयनो वधूतः॥ अलक्षितः स्वैरवधूतवेषो व्रतानि चेरे हरितोषणा
नि॥१९॥ इत्थं व्रजन् भारतमेव वर्षं कालेन यावत् गतवान् प्रभासं॥ तावच्छ
शास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः॥२०॥ तत्राथ शुश्राव सुहृ
द्विनष्टिं वनं यथा वेणुजवह्निसंश्रयं॥ संस्पर्द्धया दग्धमथानुशोचन् स राम २
रस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीं॥२१॥ तस्यां त्रितस्योशनसो मनोश्च पृथोरथाग्नेरसितस्य

द्यूतेत्वधर्म्मेण जितस्य साधोः सत्यावलंबस्य वनागतस्य॥ नयाचनो दास्समयेन दायं त
मो युषाणोयद जातशत्रोः॥८॥ यदा च पार्थप्रहितः सभायां जगद्गुरूर्या निजगाद
कृष्णः॥ नतानि पुंसाममनायानानिराजोरूमेतेत्त्वतपुण्यलेशाः॥९॥ यदोपहूतो
भवनं प्रविष्टो मंत्राय पृष्टः किल पूर्वजेन॥ अथाह तं मंत्रदृशां बरीयान्यन्मंत्रिणो
वैदुरिकं वदंति॥१०॥ अजातशत्रोः प्रतियच्छदायं तितिक्षतो दुर्विषहं तवागः॥ स
हानुजो यत्र वृकोदराहिः श्वसन्नुषा यत्त्वमलं बिभेषि॥११॥ पार्थांस्तु देवो भग
वान्मुकुंदो गृहीतवान्सक्षितिदेवदेवः॥ आस्ते स्वपुर्यां यदुदेवदेवो विनिर्जि
ताशेषनृदेवदेवः॥१२॥ स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते गृहान्प्रविष्टो यमपत्यमत्या॥
पुष्णासि धर्मो द्विमुखो गतश्रीः त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय॥१३॥ इत्यूचिवांस्त
त्र सुयोधनेन प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण॥ असत्कृतः सत्स्पृहणीयशीलः क्षत्ता
सकर्णानुजसौवलेन॥१४॥ क एनमत्रोपजुहाव जिह्मं दास्याः सुतं यद्बलिनैव

भा०स्क०
३

नू स्मर आदि सर्गे ॥२८॥ कच्चित् सुखं सात्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणामधिपस आ
स्ते ॥ यमभ्यषिंचच्छतपत्रनेत्रो नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् ॥२९॥ कच्चिद्धरेः सौम्य
सुतः सदृक्षः आस्तेग्रणी रथिनां साधु सांबः ॥ असूत यं जांबवती व्रताढ्याः देवं गुहं
योंबिकया धृतोग्रे ॥३०॥ क्षेमं स कच्चिद्युयुधान आस्ते यः फाल्गुणाल्लब्धधनुरहस्यं
लेभेंजसाधोक्षजसेवयैव गतिं तदीयां यतिभिः दुरापां ॥३१॥ कच्चिद्बुधः स्वस्त्यनमी
व आस्ते श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्नः ॥ यः कृष्णपादांकितमार्गःपांशुष्वचेष्टित प्रेम
विभिन्नधैर्यः ॥३२॥ कच्चिच्छिवं देवकभोजपुत्र्या विष्णुप्रजाया इव देवमातुः ॥ यो
वै स्वगर्भेण दधार देवं त्रयी यथा यज्ञवितानमर्थं ॥३३॥ अपि स्विदास्ते भगवान् सुखं
वो यः सात्वतां कामदुघो निरुद्धः ॥ यमामनंति स्म हि शब्दयोनिं मनोमयं सत्वतुरीय
तत्वं ॥३४॥ अपिस्विदन्ये च निजात्मदेवमनन्यवृत्त्या समनुव्रता ये ॥ हृदीकसत्या
त्मज चारुदेष्णः गदादयः स्वस्ति चरंति सौम्य ॥३५॥ अपि स्वदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां
धर्मेण धर्मं परिपाति सेतुः ॥ दुर्योधनोतप्पत यत्सभायां साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानु

लक्ष्म०
३

वायोः॥तीर्थंसुदासस्यगवांगुहस्ययच्छ्राद्धदेवस्यसआसिषेवे॥२२॥अन्यानिचे
हद्विजदेवदेवैःकृतानिनानायतनानिविष्णोः॥प्रत्यंगमुख्यांकितमंदिराणि
यद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरंति॥ततस्त्वतिव्रज्यसुराष्ट्रमृद्धंसौवीरमत्स्यान्कुरू
जांगलांश्च॥कालेनतावद्यमुनामुपेत्यतत्रोद्धवंभागवतंददर्श॥२४॥सवासु
देवानुचरंप्रशांतंबृहस्पतेःप्राक्तनयंप्रतीतं॥आलिंग्यगाढंप्रणयेनभद्रं
स्वानामपृछद्भगवत्प्रजानां॥२५॥कच्चित्पुराणौपुरुषौस्वनाभ्यपाद्मानु
वृत्त्येहकिलावतीर्णौ॥आसातउर्व्याःकुशलंविधायकृतक्षणौकुशलंशूरगेहे॥
२६॥कच्चित्कुरूणांपरमःसुहृन्नोभामःसआस्तेसुखमंगशौरिः॥योवैस्वसृ
णांपितृवद्ददातिवरान्वदान्योवरतर्पणेन॥२७॥कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदू
नांप्रद्युम्नआस्तेसुखमंगवीरः॥यंरुक्मिणीभगवतोभिलेभेआराध्यविप्रा

जन्मात्ययनाशनायकर्माण्यकर्तुर्ग्रहणायपुंसां॥नत्वन्यथाकोर्हतिदेहयोगं
परोगुणानामुतकर्मतंत्रः॥४४॥तस्यप्रपन्नाखिललोकपालामवस्थितानामनु
शासनेस्वे॥अर्थायजातस्ययदुष्वजस्यवार्त्तांसखेकीर्त्तयतीर्थकीर्त्तेः॥४५॥इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेप्रथमोध्यायः॥१॥द्वि
तीयेकृष्णविश्लेषादनुशोचन्नथोद्धवः॥तत्रैबालचरित्राणिकृष्णस्यावर्णयत्पुनः
न्॥१॥ ॥श्रीशुकउवाच॥इतिभागवतःपृष्टःक्षत्त्रावार्त्तांप्रियाश्रियां॥प्रतिवक्तुंन
चोत्सेहऔत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः॥१॥यःपंचहायनोमात्राप्रातराशाययाचितः॥
तंनैच्छद्रचयन्यस्यसपर्यांबाललीलया॥२॥सकथंसेवयातस्यकालेनजरसंग
तः॥पृष्टोवार्त्तांप्रतिब्रूयात्भर्त्तुःपादावनुस्मरन्॥३॥समुहूर्त्तमभूत्तूष्णींकृ
ष्णांघ्रिसुधयाभृशं॥तीव्रेणभक्तियोगेननिमग्नसाधुनिर्वृतः॥४॥पुलकोद्भि

हत्या ॥३६॥ किंवाकृताघेष्वघमत्त्यमर्षीभीमोहिवद्दीर्घतमंव्यमुंचत् ॥ यस्यांघ्रिपा
तंरणभूर्नसेहेमार्गंगदायाश्चरतोविचित्रं ॥३७॥ कच्चिद्यशोधारथयूथपानांगां
डीवधन्वोपरतारिरास्ते ॥ अलक्षितोयच्छरकूटगूढोमायाकिरातोगिरिशस्तु
तोष ॥३८॥ यमावुतस्वित्तनयौपृथायाःपार्थैःवृतौपक्ष्मभिरक्षिणीव ॥ रेमातउ
द्दायमृधेस्वरिक्थंपरात्सुपर्णाविववज्रिवक्त्रात् ॥३९॥ अहोपृथायाध्रियतेर्
भकार्थेराजर्षिवर्येणविनापितेन ॥ यस्त्वेकवीरोधिरथोविजिग्येधनुर्द्विती
यःककुभश्चतस्रः ॥४०॥ शोम्यानुशोचेतमधःपतंतंभ्रात्रेपरेतायविदुद्रुहेयः ॥ नि
र्यापितोयेनसुहृत्स्वपुर्याअहंस्वपुत्रान्समनुव्रतेन ॥४१॥ सोहंहरेर्मर्त्यविडंब
नेनदृशोनृणांचालयतोविधातुः ॥ नान्योपलक्ष्यःपदवींप्रसादाच्चरामिपश्य
न्गतविस्मयोत्र ॥४२॥ नूनंनृपाणांत्रिमदोत्पथानांमहींमुहुश्चालयतांचमू
भिः ॥ वधात्प्रपन्नार्त्तिजिहीर्षयेशोप्युपेक्षताघंभगवान्कुरूणां ॥४३॥ अजस्य

भा०तृ० नुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः॥ व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्तधियो
५ वतस्थुः किल कृत्यशेषाः॥१४॥ स्वशांतरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकंपि
तात्मा॥ परावरेशो महदंशयुक्तो ह्यजोपि जातो भगवान्यथाग्निः॥१५॥ मां खेद
यत्येतदजस्य जन्मविडंबनं यद्वसुदेवगेहे॥ व्रजे च वासोरिभयादिव स्वयं पुराद्व्य
वात्सीद्यदनंतवीर्यः॥१६॥ दुनोति चेतः स्मरतो ममैतद्यदाह पादावभिवंद्य पित्रोः॥
तातांब कंसादुरुशंकितानां प्रसीदतं नोऽकृतनिःकृतीनां॥१७॥ को वाऽमुष्यांघ्रि
सरोजरेणुं विस्मर्तुमीशीत पुमान्विजिघ्रन्॥ यो विस्फुरद्भ्रूविटपेन भूमेर्भा
रं कृतांतेन तिरश्चकार॥१८॥ दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूये चैद्यस्य कृष्णं द्विषतोपि
सिद्धिः॥ यां योगिनः संस्पृहयंति सम्यग्योगेन कस्तद्विरहं सहेत॥१९॥ तथै
व चान्ये नरलोकवीरा य आहवे कृष्णमुखारविंदं॥ नेत्रैः पिबंतो नयनाभिरामं राम:
पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्य॥२०॥ स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्या ५

न्नसर्वांगोमुंचन्मीलन्दृशाशुचः॥पूर्णार्थोलक्षितस्तेनस्नेहप्रसरसंप्लुतः॥५॥श
नकैर्भगवल्लोकान्नृलोकंपुनरागतः॥विमृज्यनेत्रेविदुरंप्रीत्याहोद्धवमुत्स्मय
न्॥६॥उद्धवउवाच॥कृष्णद्युमणिनिम्लोचेगीर्णेष्वजगरेणह॥किंपुनःकुशलंब्रूयां
गतश्रीषुगृहेष्वहं॥७॥दुर्भगोवतलोकोयंयदवोनितरामपि॥येसंवसंतोनविदुः
हरिंमीनाइवोडुपं॥८॥इंगितज्ञापुरुप्रौढाएकारामाश्चसात्वताः॥सात्वतां
मृषभंसर्वेभूतावासममंसत॥९॥देवस्यमाययास्पृष्टाःयेचान्यदसदाश्रिताः॥
भ्राम्यतेधीर्नतद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनोहरौ॥१०॥प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्त
दृशांनृणां॥आदायांतरधाद्यस्तुस्वबिंबंलोकलोचनं॥११॥यन्मर्त्यलीलोप
यिकंस्वयोगमायाबलंदर्शयतागृहीतं॥विस्मापनंस्वस्यचसौभगर्द्धेःपरंप
दंभूषणभूषणांगं॥१२॥यद्धर्मसूनोर्वतराजसूयेनिरीक्ष्यदृक्स्वस्त्ययनंत्रि
लोकः॥कार्त्स्न्येनचाद्येहगतंविधातुरर्वाक्सृतौकौशलमित्यमन्यत॥१३॥यस्या

भा॰ तृ॰ ६ कनः॥२८॥ स तावद्गोधनं लक्ष्म्याकेतं सितगोवृषं॥ चारयन्ननुगान् गोपान्रणद्वे
णुररीरमत्॥२९॥ प्रयुक्तान्भोजराजेन मायिनः कामरूपिणः॥ लीलया व्यनु
दंतांस्तान्वालक्रीडनकानिव॥३०॥ विपन्नान्विषपानेन निगृह्य भुजगाधिपं॥
उत्थाप्यापाययद्गावस्तत्तोयं प्रकृतिस्थितं॥३१॥ अयाजयद्गोसवेन गोपराजं द्वि
जोत्तमैः॥ वित्तस्य चोरुभारस्य चिकीर्षन्सद्व्ययं विभुः॥३२॥ वर्षतींद्रे व्रजः कोपा
न्भग्नमानेतिविह्वलः॥ गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता॥३३॥ शरच्छ
शिकरैर्मृष्टं मानयन्रजनीमुखं॥ गायन्कलपदं रेमे स्त्रीणां मंडलमंडनः॥३४॥
इति श्रीभागवते महा॰ तृतीयस्कं॰ द्वितीयोध्यायः॥२॥ तृतीये मथुरामेत्य व्रजात्कं
सवधादिकं॥ यत्कृतं द्वारिकायां च बहुस्मेन तदवर्ण्यत॥१॥ ॥उद्धव उवाच॥
ततः स आगत्य पुरं स्वपित्रोश्चिकीर्षया सं बलदेवसंयुतः॥ निपात्य तुंगाद्रिपुयू राम॰ ६
थनाथं हतं विकर्षत व्यसुमोजसोर्व्यां॥१॥ सांदीपिनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य

प्तसमस्तकामः॥ वलिंहरद्भिश्चिरलोकपालैः किरीटकोट्येडितपादपीठः॥२१॥
तत्तस्यकैंकर्य्यमलंभृतान्नो विग्लापयत्यंगयदुग्रसेनं॥ तिष्ठन्निषण्णंपरमेष्टिधि
ष्ण्ये न्यवोधयद्देवनिधारयेति॥२२॥ अहोवकीयंस्तनकालकूटं जिघांसयापाप
यदप्यसाध्वी॥ लेभेगतिंधात्र्युचितांततोन्यंकंवादयालुंशरणंव्रजेम॥२३॥ म
न्येऽसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशेसंरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान्॥ येसंयुगेऽचक्षत
तार्क्ष्यपुत्रमंसेसुनाभायुधमापतंतं॥२४॥ वसुदेवस्यदेवक्यां जातोभोजेंद्रवंधने॥
चिकीर्षुर्भगवानस्याः शमजेनाभियाचितः॥२५॥ ततोनंदव्रजमितः पित्राकंसाद्वि
विभ्यता॥ एकादशसमास्तत्रगूढार्चिःसवलोवसत्॥२६॥ परीतोवत्सपैर्वत्सा
न्चारयन्व्यवहरद्विभुः॥ यमुनोपवनेकूजनद्द्विजसंकुलितांह्रिपे॥२७॥ कौ
मारीदर्शयन्चेष्टांप्रेक्षणीयांव्रजौकसां॥ रुदन्निवहसन्मुग्धवालसिंहावलो

भा०त्रि०
७

अजीघनत्स्वयंदिव्यंस्वपुंसांतेजआदिशत्॥१०॥ संवरंद्विविदंवाणंमुरंवल्वलमेवच॥
अन्यांश्चदंतवक्त्रादीनवधीत्कांश्चघातयन्॥११॥ अथतेभ्रातृपुत्राणांपक्षयोःपति
तान्नृपान्॥चचालभूःकुरुक्षेत्रेयेषामापततांवलैः॥१२॥ सकर्णदुःशासनसौव
लानांकुमंत्रपाकेनहतश्रियायुषां॥ सुयोधनंसानुचरंशयानंभग्नोरुमुर्व्यांन
ननंदपश्यन्॥१३॥ कियान्भुवोयंक्षपितोरुभारोयद्द्रोणभीष्मार्जुनकर्णमू
लैः॥अष्टादशाक्षौहिणीकोमदंशैरास्तेवलंदुर्विषहंयदूनां॥१४॥ मिथोय
दैषांभविताविवादोमध्वामदाताम्रविलोचनानां॥ नैषांवधोपायइयानतोन्य
मय्युद्यतेंतर्दधिरेस्वयंस्म॥१५॥ एवंसंचिंत्यभगवान्स्वराज्येस्थाप्यधर्मजं॥
नंदयामाससुहृदःसाधूनांवर्त्मदर्शयन्॥१६॥ उत्तरायांधृतःकरोर्वंशःसाध्व
तिमन्युना॥सवैद्रौण्यस्त्रसंभिन्नःपुनर्भगवताधृतः॥१७॥ अयाजयन्धर्म
सुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः॥ सोपिक्ष्मामनुजैरक्षन्रेमेकृष्णमनुव्रतः॥१८॥ भ

सविस्तरं ॥ तस्मैप्रादाद्वरंपुत्रंमृतंपंचजनोदरात् ॥२॥ समाहुताभीष्मककन्यया
येश्रियःसवर्णेनबुभूषयैषां ॥ गांधर्ववृत्यामिषितांस्वभागंजह्रेपदंमूर्ध्निदध
त्सुपर्णः ॥३॥ ककुद्मिनोऽविद्धनसोदमित्वास्वयंवरेनाग्नजितीमुवाह ॥ तद्भग्न
मानानपिगृध्यतोज्ञान्जघ्नेक्षतःशस्त्रभृतःस्वशस्त्रैः ॥४॥ प्रियंप्रभुर्ग्राम्यइवप्रि
यायाविवक्षुरार्छद्युतरुंयदर्थे ॥ वज्र्याद्रवंतंसगणोरुषांधःक्रीडामृगोनूनम
यंवधूनां ॥५॥ सुतंमृधेखंवपुषाग्रसंतंदृष्ट्वासुनाभोन्मथितंधरित्र्या ॥ आमंत्रि
तस्तत्तनयायशेषंदत्वातदंतःपुरमाविवेश ॥६॥ तत्राहृतास्तानरदेवकन्याः
कुजेनदृष्ट्वाहरिमार्त्तबंधुं ॥ उत्थायसद्योजगृहुःप्रहर्षव्रीडानुरागःप्रहि
तावलोकैः ॥७॥ आसांमुहूर्त्तएकस्मिन्नानागारेषुयोषितां ॥ सविधिंजगृहे
पाणीननुरूपस्वमायया ॥८॥ तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानिसर्वतः ॥ एकैक
स्यांदशदशप्रकृतेर्विबुभूषया ॥९॥ कालमागधशाल्वादीननीकैरुंधतःपुरं ॥

करीमपि॥२७॥अन्नंचोरुरसंतेभ्योदत्वाभगवदर्पणं॥गोविप्रार्थासवःश्रूराःप्रणेमुःभु
विमूर्द्धनि॥२८॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेतृतीयोध्या
यः॥३॥चतुर्थेवंधुनिधनंश्रुत्वात्मज्ञानलब्धये॥उद्धवस्योपदेशेनज्ञातामैत्रेयमा
गमत्॥१॥ ॥उद्धवउवाच॥अथतेतदनुज्ञाताभुक्त्वापीत्वाचवारुणीं॥तयावि
भ्रंसितज्ञानादुरुक्तैर्मर्मपस्पृशुः॥१॥तेषामैरेयदोषेणविषमीकृतचेतसां॥नि
म्लोचतिरवावासीद्वेणूनामिवमर्द्दनं॥२॥भगवान्स्वात्ममायायागतिंतामवलो
क्यसः॥सरस्वतीमुपस्पृश्यवृक्षमूलउपाविशत्॥३॥अहंचोक्तोभगवताप्रपन्ना
र्तिहरेणह॥वदरींत्वंप्रयाहीतिस्वकुलंसंजिहीर्षुणा॥४॥अथापितदभिप्रेतंजा
नन्नहमरिंदम॥पृष्ठतोन्वगमंभर्तुःपादविश्लेषणाक्षमः॥५॥अद्राक्षमेकमासी
नंविचिन्वन्दयितंपतिं॥श्रीनिकेतंसरस्वत्यांकृतकेतमकेतनं॥६॥श्यामावदातंवि
रजंप्रशांतारुणलोचनं॥दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितंपीतकौशांवरेणच॥७॥वामऊरा

गवानपिविश्वात्मालोकवेदपथानुगः॥कामान्सिषेवेद्वार्वत्यामशक्तःसांख्यमास्थि
तः॥१९॥स्निग्धस्मितावलोकेनवाचापीयूषकल्पया॥चरित्रेणानवद्येनश्रीनि
केतेनचात्मना॥२०॥इमंलोकममुंचैवरमयन्सुतरांयदून्॥रेमेक्षणदयादत्तक्ष
णस्त्रीक्षणसौहृदः॥२१॥तस्यैवंरममाणस्यसंवत्सरगणान्बहून्॥गृहमेधेषु
योगेषुविरागःसमजायत॥२२॥दैवाधीनेषुकामेषुदैवाधीनःस्वयंपुमान्॥कोवि
श्रंभेतयोगेनयोगेश्वरमनुव्रतः॥२३॥पुर्यांकदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः॥
कोपिताःमुनयःशेपुःभगवन्मतकोविदाः॥२४॥ततःकतिपयैर्मासैःवृष्णिभोजां
धकादयः॥ययुःप्रभासंसंहृष्टाःरथैर्देवविमोहिताः॥२५॥तत्रस्नात्वापितॄ
न्देवान्ऋषींश्चैवतदंभसा॥तर्पयित्वाथविप्रेभ्योगावोबहुगुणाददुः॥२६॥हि
रण्यंरजतंसय्यांवासांस्यजिनकंबलान्॥यानंरथानिभान्कन्याधरांवृत्ति

भा० तृ०
९

मिन्मन्भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकः ॥१५॥ कर्माण्यनीहस्य भवोभवस्य ते दुर्गा
श्रयोथारिभयात्पलायनं ॥ कालात्मनो यत्प्रमदायुताश्रयः स्वात्मन्रतेः खि
द्यति धीः विदामिह ॥१६॥ मंत्रेषु मां वा उपहूय यत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबोधः ॥
पृछेः प्रभो मुग्ध इवाप्रमत्तस्तन्नो मनो मोहयतीव देव ॥१७॥ ज्ञानं परं स्वात्मरहः
प्रकाशं प्रोवाच कस्मै भगवान्समग्रं ॥ अपिक्षमं नो ग्रहणाय भर्त्तर्वदांजसा य
द्वृजिनं तरेम ॥१८॥ इत्यावेदितहार्दाय मह्यं स भगवान्परः ॥ आदिदेशारविं
दाक्ष आत्मनः परमां स्थितिं ॥१९॥ स एवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्म
विबोधमार्गः ॥ प्रणम्य पादौ परिवृत्य देवमिहागतोहं विरहातुरात्मा ॥२०॥ सो
हं तद्दर्शनाल्हादवियोगार्त्तियुतः प्रभो ॥ गमिष्ये दयितं तस्य बदर्याश्रममं
डलं ॥२१॥ यत्र नारायणो देवो नरश्च भगवानृषिः ॥ मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लो
कभावनौ ॥२२॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युद्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधं ॥ ज्ञाने

रा०म०
९

वधिश्रित्य दक्षिणांघ्रिसिरोरुहं ॥ अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशं त्यक्तपिप्पलं ॥
८ ॥ तस्मिन् महाभागवतो द्वैपायनसुहृत्सखः ॥ लोकाननुचरन् सिद्धः आससा
दयदृच्छया ॥ ९ ॥ तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुंदः प्रमोदभावानतकंधरस्य ॥ आशृ
ण्वतो मामनुरागहाससमीक्षया विश्रमयन्नुवाच ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वेदा
हमंतर्मनसीप्सितं ते ददामि यत्तद्दुरवापमन्यैः ॥ सत्रे पुरा विश्वसृजां वसूनां म
त्सिद्धिकामेन वसो त्वयेष्टः ॥ ११ ॥ स एष साधो चरमो भवानामासादितस्ते मद
नुग्रहो यत् ॥ यन्मां नृलोकान् रह उत्सृजंतं दिष्ट्या ददृश्वान् विशदानुवृत्त्या ॥
१२ ॥ पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णाय ममादिसर्गे ॥ ज्ञानं परं मन्महि
मावभासं यत्सूरयो भागवतं वदंति ॥ १३ ॥ इत्यादृतोक्तः परमस्य पुंसः प्रतिक्षणा
नुग्रहभाजनोहं ॥ स्नेहोत्थरोमा स्खलिताक्षरस्तं मुंचन् दृशः प्रांजलिराबभाषे
१४ ॥ को न्वीश ते पादसरोजभाजां सुदुर्लभोर्थेषु चतुर्ष्वपीह तथापि नाहं प्रवृणो

द्गुणैर्न्नार्दितःप्रभुः॥ अतो मद्वयुनं लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठतु॥३१॥ एवं त्रिलोकगुरुणा संदिष्टःश
ब्दयोनिना॥ बदर्याश्रममासाद्य हरिमीजे समाधिना॥३२॥ विदुरोप्युद्धवाच्छ्रुत्वा कृष्णस्य
परमात्मनः॥ क्रीडयोपात्तदेहस्य कर्माणि श्लाघितानि च॥३३॥ देहन्यासं च तस्यैवं धी
राणां धैर्यवर्द्धनं॥ अन्येषां दुष्करतरं पशूनां विक्लवात्मनां॥३४॥ आत्मानं च कुरुश्रेष्ठ कृ
ष्णेन मनसेक्षितं॥ ध्यायन् गते भागवते रुरोद प्रेमविह्वलः॥३५॥ कालिंद्याः कतिभिः सि
द्ध अहोभिः भरतर्षभ॥ प्रापद्यत स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः॥३६॥ इति श्रीभागव
ते महापुराणे तृतीयस्कंधे विदुरोद्धवसंवादे चतुर्थोध्यायः॥४॥ पंचमे भगवल्लीला त्त
त्राष्टे महामुनिः॥ प्रोवाच महदादीनां सर्गे नैश्च हरेः स्तुतिं॥१॥ ॥श्रीशुक उवाच॥
द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूणां मैत्रेयमासीनमगाधबोधं॥ क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशु
द्धः पप्रच्छ सौशील्यगुणाभितृप्तः॥१॥ विदुर उवाच॥ सुखाय कर्माणि करोति लोको न
तैः सुखं वान्यदुपारमं वा॥ विंदेत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भगवान्वदेन्नः॥२॥

नाशमयत्तत्ताशोकमुत्पातितं बुधः॥२३॥ स तं महाभागवतं व्रजंतं कौरवर्षभः॥
विश्रंभादभ्यधत्तेदं मुख्यं कृष्णपरिग्रहे॥२४॥ ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं यदा
ह योगेश्वर ईश्वरस्ते॥ वक्तुं भवान्नोर्हति यद्धि विष्णोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्च
रंति॥२५॥ उद्धव उवाच॥ ननु ते तत्वसंराध्य ऋषिः कौषारवोंतिके॥ साक्षाद्भगवता
दिष्टो मर्त्यलोकं जिहासता॥२६॥ श्रीशुक उवाच॥ इति सह विदुरेण विश्वमूर्ते
र्गुणकथया सुधया प्लावितोरुतापः॥ क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्तां समु
षित औपगविर्निशां ततोगात्॥२७॥ राजोवाच॥ निधनमुपगतेषु वृष्णिभोजे
ष्वधिरथयूथपयूथपेषु मुख्यः॥ स तु कथमवशिष्ट उद्धवो यद्धरिरपि तत्यजे
आकृतिं त्र्यधीशः॥२८॥ श्रीशुक उवाच॥ ब्रह्मशापापदेशेन कालेनामोघवांछि
तः॥ संहृत्य स्वकुलं नूनं त्यक्ष्यन्देहमचिंतयत्॥२९॥ अस्माल्लोकादुपरते मयि
ज्ञानं मदाश्रयं॥ अर्हत्युद्धव एवाद्धा संप्रत्यात्मवतां वरः॥३०॥ नोद्धवोण्वपि मन्न्यूनो य

भा॰तृ॰ गवन्व्रतानिश्रुतानिमेव्यासमुखादभीक्ष्णं॥अतृप्नुमक्षुल्लसुखावहानांतेषा
११ मृतेकृष्णकथामृतौघात्॥१०॥कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोभिधानात्सत्रेषुवःसूरिभि
रीड्यमानात्॥यःकर्णनाडींपुरुषस्ययातोभवप्रदांगेहरतिंछिनत्ति॥११॥मुनि
र्विवक्षुर्भगवद्गुणानांसखापितेभारतमाहकृष्णः॥यस्मिन्नृणांग्राम्यसुखानुवा
दैर्मतिर्गृहीतानुहरेःकथायां॥१२॥साश्रद्दधानस्यविवर्द्धमानाविरक्तिमन्यत्रकरो
तिपुंसः॥हरेःपदानुस्मृतिनिर्वृतस्यसमस्तदुःखात्ययमाशुधत्ते॥१३॥तान्छोच्य
शोच्यानविदोनुशोचेहरेःकथायांविमुखानघेन॥क्षिणोतिदेवोनिमिषस्तुये
षांआयुर्वृथावादगतिस्मृतीनां॥१४॥तदस्यकौषारवशर्मदातुर्हरेःकथाएव
कथासुसारं॥उद्धृत्यपुष्पेभ्यइवार्त्तवंधोशिवायनःकीर्त्तयतीर्थकीर्त्तेः॥१५॥सवि
श्वजन्मस्थितिसंयमार्थेकृतावतारःप्रगृहीतशक्तिः॥चकारकर्माण्यतिपूरुषाणि
यानीश्वरःकीर्त्तयतानिमह्यं॥१६॥श्रीशुकउवाच॥एवंसभगवान्पृष्टःक्षत्त्राकौषा

जनस्यकृष्णाद्विमुखस्यदैवादधर्मशीलस्यसुदुःखितस्य॥अनुग्रहायेवचरंति
नूनंभूतानिभव्यानिजनार्दनस्य॥३॥तत्साधुवर्यादिशवर्त्मशंनःसंराधितो
भगवान्येनपुंसां॥हृदिस्थितोयच्छतिभक्तिपूतेज्ञानंसतत्वाधिगमंपुराणं
४॥करोतिकर्माणिकृतावतारोयान्यात्मतंत्रोभगवांस्त्र्यधीशः॥यथाससर्गाग्र
इदंनिरीहःसंस्थाप्यवृत्तिंजगतोविधत्ते॥५॥यथापुनःस्वेखइदंनिवेश्यशेते
गुहायांसनिवृत्तवृत्तिः॥योगेश्वराधीश्वरएकएतदनुप्रविष्टोबहुधायथा
सीत्॥६॥क्रीडन्विधत्तेद्विजगोसुराणांक्षेमायकर्माण्यवतारभेदैः॥मनोन
तृप्यत्यपिशृण्वतांनःसुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि॥७॥यैस्तत्वभेदैरधिलो
कनाथोलोकानलोकान्सहलोकपालान्॥अचीक्लृपद्यत्रहिसर्वसत्वनिकाय
भेदोधिकृतःप्रतीतः॥८॥येनप्रजानामुतआत्मकर्मरूपाभिधानंचभिदांव्यध
त्ते॥नारायणोविश्वसृडात्मयोनिरेतच्चनोवर्णयविप्रवर्य॥९॥परावरेषांभ

मधोक्षजः॥ पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान्॥२६॥ ततोभवन्महत्तत्त्वमव्यक्ता
त्कालनोदितात्॥ विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्वं वीजंस्तमोनुदः॥२७॥ सोप्यंशगुणका
लात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः॥ आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्या स्य सिसृक्षया॥
२८॥ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहंतत्त्वं विजायत॥ कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेंद्रियमनोमयः॥
२९॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा॥ अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकाद
भूत्॥ वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यंजनं यतः॥३०॥ तैजसानींद्रियाण्येव ज्ञानकर्मम
यानि च॥ तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिंगमात्मनः॥३१॥ कालमायांशयोगेन भगवा
न्वीक्षितं नभः॥ नभसोनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेनिलं॥३२॥ अनिलोपि विकुर्वाणो
नभसोरुबलान्वितः॥ ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनं॥३३॥ अनिलेनान्वि
तं ज्योतिर्विकुर्वन्परवीक्षितं॥ आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः॥३४॥ ज्योति
षाम्भोनुसंसृष्टं विकुर्वन्ब्रह्मवीक्षितं॥ महीं गंधगुणामाधात्कालमायांशयोगतः॥३५॥

रविमुनिः॥पुंसांनिश्श्रेयसार्थेनतमाहबहुमानयत्॥१७॥मैत्रेयउवाच॥साधुपृष्टंत्व
यासाधोलोकान्साध्वनुगृह्णता॥कीर्त्तिंवितन्वतालोकेआत्मनोधोक्षजात्मनः॥१८॥
नैतच्चित्रंत्वयिक्षत्तर्बादरायणवीर्यजे॥गृहीतोनन्यभावेनयस्त्वयाहरिरीश्वरः॥१९॥
मांडव्यशापाद्भगवान्प्रजासंजमनोयमः॥भ्रातुःक्षेत्रेभुजिष्यायांजातःसत्यवतीसु
तात्॥२०॥भवान्भगवतोनित्यंसंमतःसानुगस्यच॥यस्यज्ञानोपदेशायमादिश
द्भगवान्व्रजन्॥२१॥अथतेभगवल्लीलायोगमायोपबृंहिताः॥विश्वस्थित्युद्भवां
तार्थावर्णयाम्यनुपूर्वशः॥२२॥भगवानेकआसेदमग्रआत्मात्मनांविभुः॥आत्मेच्छा
नुगताआत्मानानामत्युपलक्षणः॥२३॥सवाएषतदाद्रष्टानापश्यद्दृश्यमेकराट्॥मेने
संतमिवात्मानंसुप्तशक्तिरसुप्तदृक्॥२४॥सवाएतस्यसंद्रष्टुःशक्तिःसदसदात्मि
का॥मायानाममहाभागययेदंनिर्ममेविभुः॥२५॥कालवृत्त्यानुमायायांगुणमय्या

भा०तृ० त्वां असद्वृत्तिभिरक्षिभिर्ये पराहृतांतर्मनसः परेशं॥ अथो न पश्यंत्युरुगाय नूनं ये ते पद
१३ न्यासविलासभक्त्या॥४४॥ पाने न ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये॥
वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथांजसान्वीयुरकुंठधिष्ण्यं॥४५॥ तथापरे चात्मसमा
धियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्टां॥ त्वमेव धीराः पुरुषं विशंति तेषां श्रमः स्यान्न
तु सेवया ते॥४६॥ तत्ते वयं लोकसिसृक्षयाद्य त्वयानुसृष्टास्त्रिभिरात्मभिःस्म॥ सर्वे वि
युक्ताः स्वविहारतंत्रं न शक्नुमस्तव प्रतिहर्तवे ते॥४७॥ यावद्बलिं तेज हराम काले य
था वयं चान्नमदाम यत्र॥ यथोभयेषां त इमे हि लोका बलिं हरंतोन्नमदंत्यनूहाः॥
४८॥ त्वं नः सुराणामसि सान्वयानां कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः॥ त्वं देव शक्त्यां गुणक
र्मयोनौ रेतस्त्वजायां कविमादधेजः॥४९॥ ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन्क
रवाम किं ते॥ त्वं नः स्वचक्षुः परिदेहि शक्त्या देव क्रियार्थे यदनुग्रहाणां॥५०॥ ॥इति
श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे पंचमोध्यायः॥५॥ षष्ठे तैरीश्वरादिष्टैः॥ सृष्टिमाह हरे०
विराट्तनोः॥ अधिदैवादिभेदं च तत्रैव भगवत्कृतं॥१॥ ॥ऋषिरुवाच॥ इति तासां १३

भूतानांनभआदीनांयत्तद्भव्यपरावरं॥तेषांपरानुसंसर्गाद्यथासंख्यंगुणान्वि
दुः॥३६॥एतेदेवाकलाविष्णोःकालमायांशलिंगिनः॥नानात्वात्स्वक्रियानीशाःप्रो
चुर्प्रांजलयोविभुं॥३७॥देवाउचु॥नमामतेदेवपदारविंदंप्रपन्नतापोपशमातप
त्रं॥यन्मूलाकेतायतयोंजसेवसंसारदुःखंवहिरुत्क्षिपंति॥३८॥धातःयदस्मि
न्भवईशजीवास्तापत्रयेणाभिहतानशर्म॥आत्मन्लभंतेभगवंस्तवांघ्रिछायांस
विद्यामतआश्रयेम॥३९॥मार्गंतियत्तेमुखपद्मनीडैःछंदःसुपर्णैःऋषयोविविक्ते॥
यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाःपरंपदंतीर्थपदप्रपन्नाः॥४०॥यच्छ्रद्धयाश्रुतवत्याच
भक्त्यासंमृज्यमानेहृदयेवधाय॥ज्ञानेनवैराग्यवलेनधीराःव्रजेमतत्तेंघ्रिसरो
जपीठं॥४१॥विश्वस्यजन्मस्थितिसंभवार्थेकृतावतारस्यपदांवुजंते॥व्रजेमस
र्वेशरणंयदीशस्मृतंप्रयछंत्यभयंस्वपुंसां॥४२॥यत्सानुवंधेसतिदेहगेहेममाह
मत्यूढदूराग्रहाणां॥पुंसांसुदूरंवसतोपिपुर्यांभजेमतत्तेभगवन्पदाब्जं॥४३॥ता

भो॰तं॰ विवर्त्तये ॥१०॥ अथ तस्याभितप्तस्य कतिचायतनानि ह ॥ निरभिद्यंत देवानां तानि
१८ मेगदतः शृणु ॥११॥ तस्याग्नि रास्य निर्भिन्नं लोकपालो विशात्पदं ॥ वाचा स्वांशे
न वक्तव्यं यया सौ प्रतिपद्यते ॥१२॥ निर्भिन्नं तालु वरुणो लोकपालो विशात्पदं ॥
जिह्वायांशेन च रसं यया सौ प्रतिपद्यते ॥१३॥ निर्भिन्ने अश्विनौ नाशो विष्णोराविशतांपदं ॥ घ्राणेनांशेन गंधस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥१४॥ निर्भिन्ने त्वक्षिणी त्वष्टा लोकपालो विशद्विभोः ॥ चक्षुषांशेन यये रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥१५॥ निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालो निलो विशात् ॥ प्राणेनांशेन संस्पर्शी येनासौ प्रतिपद्यते ॥१५॥ कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः ॥ श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते ॥१६॥ त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः ॥ अंशेन रोमभिः कंडूं येनासौ प्रतिपद्यते ॥१७॥ मेढ्रं तस्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यं क उपाविशत् ॥ रेतसांशेन नो यनो सौ [illegible] तिपद्यते ॥१८॥ गुदं पुंसां विनि

स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः ॥ प्रसुप्तलोकतंत्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः ॥१॥ का
लसंज्ञां तदा देवी विभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः ॥ त्रयोविंशतितत्वानां गुणं युगपदाविश
त् ॥२॥ सोनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेण तं गणं ॥ भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्र
वोधयन् ॥३॥ प्रवुद्धकर्मा दैवेन त्रयोविंशतिको गणः ॥ प्रेरितो जनयत् स्वाभिर्मा
त्राभिरधिपूरुषं ॥४॥ परेण विशता स्वस्मिन्मात्रया विश्वसृग्गणः ॥ चुक्षोभान्योन्य
मासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः ॥५॥ हिरण्मयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ आं
डकोश उवासाप्सु सर्वसत्वोपवृंहितः ॥६॥ स वै विश्वसृजां गर्भो देवकर्मात्मश
क्तिमान् ॥ विवभाजात्मनात्मानमेकधा दशधा त्रिधा ॥७॥ एष ह्यशेषसत्वाना
मात्मांशः परमात्मनः ॥ आद्योवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते ॥८॥ साध्यात्म
साधिदैवश्च साधिभूत इति त्रिधा ॥ विराट् प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च ॥९॥
स्मरन् विश्वसृजामीशो विज्ञापितमधोक्षजः ॥ विराजमतपत्स्वेन तेजसैषां

तानतु ॥२७॥ तार्त्तीयेन स्वभावेन भगवान्नाभिमाश्रिताः ॥ उभयोरंतरं व्योमयेरुद्रपा
र्षदागणाः ॥२८॥ मुखतोवर्त्तत ब्रह्मपुरुषस्य कुरूद्वह ॥ यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानांमु
ख्योभूद्ब्राह्मणो गुरु ॥३०॥ बाहुभ्योवर्त्तत क्षत्रं क्षत्रियस्तदनुव्रतः ॥ योजातस्त्रा
यतेवर्णान् पौरुषकंटकक्षतात् ॥३१॥ विशोवर्त्तत तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरी
विभोः ॥ वैश्यस्तदुद्भवोवार्त्तां नृणां यःसमवर्त्तयत् ॥३२॥ पद्भ्यांभगवतोज
ज्ञे शुश्रूषाधर्म सिद्धये ॥ तस्यांजातपुरा शूद्रो यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः ॥३३॥ ए
तेवर्णाः स्वधर्मेण यजंति स्वगुरुं हरिं ॥ श्रद्धयात्मविशुद्ध्यर्थं यज्जातसह वृ
त्तिभिः ॥३४॥ एतत्क्षत्तर्भगवतो दैवकर्मात्मरूपिणः ॥ कः श्रद्दध्यादुपाक
र्त्तुं योगमायाबलोदयं ॥३५॥ अथापि कीर्त्तयाम्यंग यथामति यथाश्रुतं ॥
कीर्त्तिं हरेः स्वां सत्कर्त्तुं गिरमन्याभिधासतीं ॥३६॥ एकांतलाभं वचसो

र्भिन्नंमित्रोलोकेशआविशत्॥पायुनांशेनयेनासौविसर्गंप्रतिपद्यते॥१९॥हस्ताव
स्यविनिर्भिन्नाविंद्रःस्वपतिराविशत्॥वार्त्तयांशेनपुरुषोययावृत्तिंप्रपद्यते॥२०॥
पादावस्यविनिर्भिन्नौलोकेशोविष्णुराविशत्॥गत्यास्वांशेनपुरुषोययाप्राप्यंप्रपत्ति
र्यतोभवेत्॥२२॥हृदयंचास्यनिर्भिन्नंवागीशोधिष्ण्यमाविशत्॥वोधेनांशेनवो
धव्यंप्रतिपत्तिर्य द्यते॥२१॥बुद्धिंचास्यविनिर्भिन्नांवागीशोधिष्ण्यमाविशत्॥वोधे
नांशेनवोधव्यंप्रतिपत्तिर्यतोभवेत्॥२२॥हृदयंचास्यनिर्भिन्नंचंद्रमाधिष्ण्यमा
विशत्॥मनसांशेनयेनासौविक्रियांप्रतिपद्यते॥२३॥आत्मानंचास्यनिर्भिन्न
अभिमानोविशत्पदं॥कर्मणांशेनयेनासौकर्त्तव्यंप्रतिपद्यते॥२४॥सत्वंचास्यवि
निर्भिन्नंमहान्धिष्ण्यमुपाविशत्॥चित्तेनांशेनयेनासौविज्ञानंप्रतिपद्यते॥२५॥
शीर्ष्णोस्यद्यौर्धरापद्भ्यांखंनाभेरुदपद्यत॥गुणानांवृत्तयोयेषुप्रतीयंतेसुराद
यः॥२६॥आत्यंतिकेनसत्वेनदिवंदेवाःप्रपेदिरे॥धरांरजःस्वभावेनपणयोयेच

भा० तृ०
१६

तयासंस्थाप्य यत्नेन भूयः प्रत्यपिधास्यति ॥४॥ देशतःकालतोयोसाववस्थातःस्व
तोन्यतः॥ अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथं ॥५॥ भगवानेक एवैष सर्व
क्षेत्रेष्ववस्थितः॥ अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः॥६॥ एतस्मिन्मेम
नोविद्वन्खिद्यतेज्ञानसंकटे॥ तन्नःपराणुद विभो कश्मलं मानसं महत् ॥७॥
श्रीशुकउवाच॥ सइत्थंचोदितः क्षत्त्रा तत्वजिज्ञासया मुनिः॥ प्रत्याह भगवच्चि
त्तःस्मयन्निव गतस्मयः॥८॥ श्रीमैत्रेयउवाच॥ सेयंभगवतोमायायन्नयेन विरु
ध्यते॥ ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुतबंधनं ॥९॥ यदर्थेन विनामुष्य पुंस
आत्मविपर्ययः॥ प्रतीयतउपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकं ॥१०॥ यथाजलेचंद्र
मसःकंपादि तत्कृतोगुणः॥ दृश्यतेसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनोगुणः॥११॥
सवैनिवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकंपया॥ भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनै
रिह॥१२॥ यदेंद्रियोपरामोथ द्रष्टात्मनि परेहरौ॥ विलीयंते तदा क्लेशाःसंसु रामः १६
प्तस्येव कृत्स्नशः॥१३॥ अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः॥

उपुंसांसुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः॥ श्रुतेश्चविद्वद्भिरुपाकृतायांकथासुधा
यामुपसंप्रयोगं॥३७॥ आत्मनोवसितवत्समहिमाकविनादिना॥ संवत्सरस
हस्रांतेधियायोगविपक्वया॥३८॥ अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनी॥
यत्स्वयंचात्मवर्त्मात्मानवेदकिमुतापरे॥३९॥ यतोप्राप्यनिवर्त्ततेवाचश्च
मनसासह॥ अहंचान्यइमेदेवास्तस्मैभगवतेनमः॥४०॥ इतिश्रीभागवतेमहा०
तृतीय० षष्टोध्यायः॥६॥ सप्तमेसंशयछेदिप्रतिनंद्यमुनेर्वचः॥ पुनःस्तत्राहृ
तानानाप्रश्नासम्यगुदीरिताः॥१॥ ॥श्रीशुकउवाच॥ एवंब्रुवाणंमैत्रेयंद्वैपा
यनसुतोबुधः॥ प्रीणयन्निवभारत्याविदुरःप्रत्यभाषत॥१॥ विदुरउवाच॥ ब्रह्म
न्कथंभगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः॥ लीलयाचापियुज्येरन्निर्गुणस्य
गुणाःक्रियाः॥२॥ क्रीडायामुद्यमोर्भस्यकामश्चिक्रीडिषान्यतः॥ स्वतस्तृप्त
स्यचकथंनिवृत्तस्यसदान्यतः॥३॥ अस्राक्षीद्भगवान्विश्वंगुणमय्यात्ममायया॥

तोयतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व नः ॥२३॥ यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नप्तृभिः सह गोत्रजैः ॥
प्रजा विचित्राकृतय आसन् याभिरिदं ततं ॥२४॥ प्रजापतीनां स पतिश्चक्लृपे
कान् प्रजापतीन् ॥ सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च मनून्मन्वंतराधिपान् ॥२५॥ एतेषाम
पि वंशांश्च वंशानुचरितानि च ॥ उपर्यधश्च ये लोका भूमेः मित्रात्मजासते ॥
२६॥ तेषां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय ॥ तिर्यग्मानुषदेवानां सरी
सृपपतत्त्रिणां ॥२७॥ वद नः सर्गसंव्यूहं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदां ॥ गुणावतारैर्वि
श्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्रयं ॥२८॥ सृजतः श्रीनिवासस्य व्याचक्ष्वोदारविक्रमं ॥ व
र्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ॥ ऋषीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्ष
णं ॥२९॥ यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो ॥ नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य तंत्रं
वा भगवत्स्मृतं ॥ पाखंडपथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनं ॥३०॥ जीवस्य गतयो या
श्च यावती गुणकर्मजाः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तान्यविरोधतः ॥३१॥ वा

कुतः पुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवारतिरात्मलब्ध्या ॥१४॥ विदुर उवाच ॥ संछि
न्नः संशयो मह्यं तव सूक्तासिना विभो ॥ उभयत्रापि भगवन् मनो मे संप्रधावति ॥
१५॥ साध्वेतद्व्याहृतं विद्वन्नात्ममायायनं हरेः ॥ आभात्यपार्थं निर्मूलं विश्वमू
लं च यद्बहिः ॥१६॥ यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परंगतः ॥ तावुभौ सुखमेधे
ते क्लिश्यत्यंतरतो जनाः ॥१७॥ अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रतीतस्यापि नात्मनः ॥
तां चापि युष्मच्चरणसेवयाहं पराणुदे ॥१८॥ यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य म
धुद्विषः ॥ रतिरासो भवेत्तीव्रः पादयोर्व्यसनार्द्दनः ॥१९॥ दुरापा ह्यल्पतपसः
सेवा वैकुंठवर्त्मसु ॥ यत्रोपगीयते नित्यं देवदेवो जनार्द्दनः ॥२०॥ सृष्ट्वाग्रे म
हदादीनि सविकाराण्यनुक्रमात् ॥ तेभ्यो विराजमुद्धृत्य तमनु प्राविशद्विभुः ॥
२१॥ यमाहुराद्यं पुरुषं सहस्रांघ्र्यूरुबाहुकं ॥ यत्र विश्व इमे लोकाः सविका
शं समासते ॥२२॥ यस्मिन् दशविधः प्राणः सेंद्रियार्थेंद्रियस्त्रिवृत् ॥ त्वयेरि

भा॰ तृ॰
१९

न कुर्वीरन् कलामपि॥श्रीशुक उवाच॥स इत्थमापृष्टपुराणकल्पःकुरुप्रधानेनमुनिप्र
धानः॥प्रवृद्धहर्षोभगवत्कथायांसंचोदितस्तंभगवत्कपार्थो॥४२॥इतिश्रीभागव
तेमहा॰ तृतीयस्कंधेसप्तमोध्यायः॥७॥अष्टमेसंभवोब्रह्मानाभेस्तस्यजलशायिनः॥
तमजानन्जलेबिभ्यत्तपसातोषयत्प्रभुः॥१॥ ॥मैत्रेयउवाच॥सत्सेवनीयो
वतपूरुवंशोयल्लोकपालोभगवत्प्रधानः॥बभूविथेहाजितकीर्त्तिमालांपदेपदें
नूतनयस्यभीक्ष्णं॥१॥सोहंनृणांक्षुल्लसुखायदुःखंमहद्गतानांविरमायतस्य॥
व = प्रवर्त्तयेभागवतंपुराणंयदाहसाक्षाद्भगवान्ऋषिभ्यः॥२॥आसीनमूर्व्यांभगवं
तमाद्यंसंकर्षणंदेवमकुंठधिष्ण्यं॥विवित्सयातत्त्वमतःपरस्यकुमारमुख्यामु
नयोन्वपृच्छन्॥३॥स्वमेवधिष्ण्यंबहुमानयंतंयंवासुदेवाभिधमामनंति॥
प्रत्यक्धृताक्षाम्बुजकोशमीषदुन्मीलयंतंविबुधोदयायः॥४॥स्वर्धुन्युदार्द्रैः
स्वजटाकलापैरुपास्पृशंतश्चरणोपधानं॥पद्मंयदर्चंत्यहिराजकन्यासप्रेम राम
नानाबलिभिःवरार्थाः॥५॥मुहुर्गृणंतोवचसानुरागस्खलत्पदेनास्यकृता १९

त्तीयाद्दंडनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ॥ श्राद्धस्य च विधिं ब्रह्मन् पितॄणां
सर्गमेव च ॥ ३२ ॥ ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिं ॥ दानस्य तपसो
वापि यच्चेष्टापूर्त्तयोः फलं ॥ ३३ ॥ प्रवासस्य यो धर्मो यश्च पुंसो उतापदि ॥
येन वा भगवान् तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः ॥ ३४ ॥ संप्रसीदति वा येषामेतदा
ख्याहि चानघ ॥ अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च द्विजोत्तम ॥ ३५ ॥ अना
पृष्टमपि ब्रूयुः गुरवो दीनवत्सलाः ॥ तत्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः ॥
३६ ॥ तत्र सं क उपासीरन् क उस्विदनुशेरते ॥ पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा
परस्य च ॥ ३७ ॥ ज्ञानं च नैगमं यत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनं ॥ निमित्तानि च तस्येह
प्रोक्तान्यनघसूरिभिः ॥ ३८ ॥ स्वतो ज्ञानं कुतः पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव च ॥ ३९
एतन्मे पृच्छतः प्रश्नान् हरेः कर्मविवित्सया ॥ ब्रूहि मेज्ञस्य मित्रत्वादजया नष्ट
चक्षुषः ॥ ४० ॥ सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपो दानानि चानघ ॥ जीवाभयप्रदानस्य

निविष्टदृष्टेरंतर्गतोर्थोरजसातनीयान्॥१३॥गुणेनकालानुगतेनविद्धःसूक्ष्मं
स्तदाभिद्यतनाभिदेशात्॥सपद्मकोशःसहसोदतिष्ठत्कालेनकर्मप्रतिबोधि
तेन॥स्वरोचिषातत्सलिलंविशालंविद्योतयन्नर्कइवात्मयोनिः॥१४॥तल्लो
कपद्मंसउएवविष्णुःप्रावीविशत्सर्वगुणावभासं॥तस्मिन्स्वयंवेदमयोविधा
तास्वयंभुवंयस्मवदंतिसोभूत्॥१५॥तस्यांसचाभोरुहकर्णिकायामपश्यतो
लोकमपश्यमानः॥परिक्रमन्व्योम्निविवृत्तनेत्रश्चत्वारिलेभेनुदिशंमुखा
नि॥१६॥तस्माद्युगांतश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढं॥उ
पाश्रितःकंजमुलोकतत्वंनात्मानमद्धाविददादिदेवः॥१७॥कएषयोसाव
हमब्जपृष्टेएतत्कुतोवाब्जमनन्यदप्सु॥अस्तिह्यधस्तादिहकिंचनेतदधि
ष्ठितंयत्रसतानुभाव्यं॥१८॥सइत्थमुद्वीक्ष्यतदब्जनालनाडीभिरंतर्जल
माविवेश॥नार्वागतस्तत्खरनालनालनाभिंविचिन्वंस्तदविंदताजः॥१९॥
तमस्यपारेविदुरात्मसर्गंविचिन्वतोभूत्सुमहांस्त्रिनेमिः॥योदेहभाजांभ

नितत्वशाः किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफलासहस्रं ॥६॥ प्रोक्तं
किलैतद्भगवत्तमेन निवृत्तिधर्माभिरताय तेन ॥ सनत्कुमाराय स चाह पृष्टः
सांख्यायनायांगधृतव्रताय ॥७॥ सांख्यायनः पारमहंस्यमुख्यो विवक्षमाणो
भगवद्विभूतिः ॥ जगाद सोस्मद्गुरवेन्विताय पराशरायाथ बृहस्पतेश्च ॥
८॥ प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यं ॥ सोहं तवैतत्क
थयामि वत्स श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ॥९॥ उदाप्लुतं विश्वमिदं तदासीत्
यन्निद्रयामीलितदृङ्न्यमीलयत् ॥१०॥ अहींद्रतल्पेधिशयान एकः कृतक्ष
णः स्वात्मरतावनीहः ॥ सोंतः शरीरेर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदी
रयानः ॥११॥ उवास तस्मिन्सलिले पदे स्वे यथानलो दारुणि रुद्धवीर्यः ॥१२॥
चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्वपन्स्वयोदीरितया स्वशक्त्या ॥१२॥ कालाख्य
यासादितकर्मतंत्रो लोकानपीतान्ददृशे स्वदेहे ॥ तस्यार्थसूक्ष्मंस्तदाभि

स्फुरत्कुंडलमंडितेन ॥ शोणायितेनाधरविंबभासाप्रत्यर्हयंतंसुनसेनसुभ्र्वा॥२७॥
कदंबकिंजल्कपिशंगवाससास्वलंकृतंमेखलयानितंबे॥ हारेणचानंतध
नेनवत्सश्रीवत्सवक्षस्थलवल्लभेन॥२८॥ परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्य
स्तदोर्दंडसहस्रशाखं॥ अव्यक्तमूलंभुवनांघ्रिपेंद्रमहींद्रभोगैरधिवीत
वल्शं॥२९॥ चराचरौकोभगवान्महीध्रमहींद्रबंधुंसलिलोपगूढं॥ किरीट
साहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भं॥३०॥ निवीतमाम्नायमधु
व्रतश्रियास्वकीर्त्तिमय्यावनमालयाहरिं॥ सूर्येंदुवाय्वग्न्यगमंत्रिधामतिः
परिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदं॥३१॥ तर्ह्येवतन्नाभिसरःसरोजमात्मान
मंभःश्वसनंवियच्च॥ ददर्शदेवोजगतोविधातानातःपरंलोकविसर्गदृष्टिः
३२॥ सकर्मबीजंरजसोपरक्तःप्रजाःसिसृक्षन्नियदेवदृष्ट्वा॥ अस्तौद्विसर्गा
भिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभिनिवेशितात्मा॥३३॥ इतिश्रीभा०म०त०अष्ट

यमीरयानपरिह्विलोन्पायुरजस्यहेतिः॥२०॥ततोनिवृत्तोप्रतिलब्धका
मःस्वधिष्ण्यमास्थायपुनःसदेवः॥ध्यानैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तोन्वबीद
दारूढसमाधियोगः॥२१॥कालेनसोजःपुरुषायुषाभिःप्रवृत्तयोगेन
विरूढबोधः॥स्वयंतदंतर्हृदयेवभातमपश्यतापश्यपतयन्नपूर्वं॥२२॥
मृणालगोरायतशेषभोगपर्यंन्यमेकंपुरुषंशयानं॥फणातपत्रायुतमू
र्द्धरत्नःद्युभिर्हतध्वांतयुगांततोये॥२३॥प्रेक्षांक्षिपंतंहरितोपलाद्रेःसंध्या
भ्रनीवीरुरुरुक्ममूर्द्धः॥रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवनस्त्रजोवेणुभुजां
घ्रिपांघ्रेः॥२४॥आयामतोविस्तरतःस्वमानदेहेनलोकत्रयसंग्रहेण॥
विचित्रदिव्याभरणांशुकेनकृतश्रियापाश्रितवेषदेहं॥२५॥पुंसांस्व
कामायविविक्तमार्गैरभ्यर्चतांकामदुघांघ्रिपद्मं॥प्रदर्शयंतंकृपयान
खेंदुमयूखभिन्नांगुलिचारुपत्रं॥२६॥मुखेनलोकार्त्तिहरस्मितेनपरि

भा॰ तृ॰ २९ वग्रह आर्त्तिमूलं यावन्नतेंघ्रिकमूलं प्रवृणीत लोकः ॥६॥ दैवेन ते हधियो भवतः प्रसंगा
त्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेंद्रिया ये ॥ कुर्वंति कामसुखलेशलवाय दीना लोभाभिभू
तमनसोऽकुशलानि शश्वत् ॥७॥ क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमा मुहुरर्द्यमानाः शीतोष्णवा
तवर्षैरितरेतराच्च ॥ कामाग्निनाच्युतरुषा च सुदुर्भरेण संपश्यतो मन उरुक्रम सीद
ते मे ॥८॥ यावत्पृथक्त्वमिदमात्मन इंद्रियार्थः मायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् ॥ ता
वन्न संसृतिरसौ प्रतिसंक्रमेत व्यर्थापि दुःखनिवहं वहती क्रियार्थाः ॥९॥ अन्हापृता
र्त्तकरणा निशि निःशयाना नानामनोरथधिया क्षणभग्ननिद्राः ॥ दैवाहतार्थरचना
ऋषयोपि देवाः युष्मत्प्रसंगविमुखा इह संसरंति ॥१०॥ त्वं भावभोगपरिभावितहृ
त्सरोज आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुंसां ॥ यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयंति
तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥११॥ नातिप्रसीदति तथोपचितोपचारैराराधि राम॰
तः सुरगणैर्हृदि बद्धकामैः ॥ यत्सर्वभूतदययाऽसदलभ्ययैको नानाजनेष्वव २९

मोध्याय॥८॥नवमेतेनपसातुष्टं दृष्ट्वा नारायणंत्वजः॥प्रसन्नोदेकार्णवेसीदल्लोकसर्गेचि
कीर्षया॥१॥ ॥ब्रह्मोवाच॥ज्ञातोसिमेद्यसुचिरान्ननुदेहभाजांनज्ञायतेभगवतोग
तिरित्यवद्यं॥नान्यत्त्वदस्तिभगवन्नपितन्नशुद्धंमायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभा
सि॥१॥रूपंयदेतदवबोधरसोदयेनशश्वन्निवृत्ततमसःसदनुग्रहाय॥आदौगृ
हीतमवतारशतैकबीजंयन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासं॥२॥नातःपरंपरमय
द्भवतःस्वरूपमानंदमात्रमविकल्पमविद्धवर्चः॥पश्यामिविश्वसृजमेकमविश्व
मात्मन्भूतेंद्रियात्मकमदस्तउपाश्रितोस्मि॥३॥तद्वाइदंभुवनमंगलमंगलायध्या
नेस्मनोदर्शितंतउपासकानां॥तस्मैनमोभगवतेनुविधेमतुभ्यंयोनादृतोनरकभाग्भि
रसत्प्रसंगैः॥४॥येतुत्वदीयचरणांबुजकोशगंधंजिघ्रंतिकर्णविवरैःश्रुतिवातनी
तं॥भक्त्यागृहीतचरणपरयाचतेषांनापैषिनाथहृदयांबुरुहात्स्वपुंसां॥५॥ताव
द्भयंद्रविणदेहसुहृन्निमित्तंशोकस्पृहापरिभवोविपुलश्चलोभः॥तावन्ममेत्यसद

भा० तृ० योनिष्ठात्मेछ्यात्मकृतसेतुपरीक्षयायः॥ रेमेनिरस्तरम्यवैंरुद्धदेहस्तस्मैनमो
२२ भगवतेपुरुषोत्तमाय॥१९॥ योऽविद्ययानुपहतोपिदशार्द्धवृत्यानिद्रामुवाहज
ठरीकृतलोकयात्रः॥ अंतर्जलेऽहिकशिपुस्पर्शानुकूलांभीमोर्मिमालिनिजनस्य
सुखंविवृण्वन्॥२०॥ यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्यलोकत्रयोपकरणोयद
नुग्रहेण॥ तस्मैनमस्तउदरस्थभवाययोगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय
२१॥ सोयंसमस्तजगतांसुहृदेकआत्मासत्वेनयन्मृडयतेभगवान्भगेन॥ तेनैव
मेदृशमनुस्पृशताद्यथाहंस्रक्ष्यामिपूर्ववदिदंप्रणतःप्रियोसौ॥२२॥ एषप्रपन्नव
रदोरमयात्मशक्त्यायद्यत्करिष्यतिगृहीतगुणावतारः॥ तस्मिन्स्वविक्रममिदं
सृजतोपिचेतोयुंजीतकर्मशमलंचयथाविजह्यां॥२३॥ नाभिहृदादिहसतोंभसिय
स्यपुंसोविज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः॥ रूपंविचित्रमिदमस्यविवृण्वतोमेमा हरि०
रीरिषीष्टनिगमस्यगिरांविसर्गः॥२४॥ सोसावदभ्रकरुणोभगवान्प्रवृद्धप्रेमस्मिते २२
ननयनांबुरुहंविजृंभन्॥ उत्थायविश्वविजयायजनोविषादंमाध्व्यागिराऽपनय

हितः सुहृदंतरात्मा ॥१२॥ पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन चोग्रतपसा व्रतचर्य
या च ॥ आराधनं भगवतस्तव सत्क्रियार्थो धर्मोऽर्पितः कर्हिचित् ध्रियते न यत्र ॥१३॥ श
श्वत्स्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहाय बोधधिषणाय नमः परस्मै ॥ विश्वोद्भवस्थिति
लयेषु निमित्तलीलारासाय ते नम इदं चकृमेश्वराय ॥१४॥ यस्यावतारगुणकर्मवि
डंबनानि नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणंति ॥ तेऽनेकजन्मशमलं सहसैव हित्वा
संयांत्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥१५॥ यो वा अहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च स्थित्युद्भ
वप्रलयहेतव आत्ममूलं ॥ भित्वा त्रिपाद्ववृध एक उरुप्ररोहस्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रु
माय ॥१६॥ लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ॥ यस्ता
वदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥१७॥ यस्माद्बिभेम्य
हमपि द्विपरार्द्धधिष्ण्यमध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत् ॥ तेपे तपो बहुसवोऽवरु
रुत्समानस्तस्मै नमो भगवते धिमखाय तुभ्यं ॥१८॥ तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीव

भा०त्र
२४
न्यपाद्वायुंसहांभसा॥६॥तद्विलोक्यवियद्व्यापिपुष्करंयदधिष्ठितं॥अनेनलोकान्
प्राक्लीलान्कल्पितास्मीत्यचिंतयत्॥७॥पद्मकोशंतदाविश्यभगवत्कर्मचो
दितः॥एकंव्यभांक्षीदुरुधात्रिधाभाव्यंद्विसप्तधा॥८॥एतावान्जीवलोकस्यसं
स्थाभेदःसमाहितः॥धर्मस्यह्यनिमित्तस्यविपाकःपरमेष्ठ्यसौ॥९॥विदुरउवाच॥
यदात्थबहुरूपस्यहरेरद्भुतकर्मणः॥कालाख्यंलक्षणंब्रह्मन्यथावर्णयनःप्र
भो॥१०॥मैत्रेयउवाच॥गुणव्यतिकराकारोनिर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः॥पुरुषस्तदु
पादानमात्मानंलीलयाऽसृजत्॥११॥विश्वंवैब्रह्मतन्मात्रंसंस्थितंविष्णुमाय
या॥ईश्वरेणपरिछिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्तिना॥१२॥यथेदानींतथाग्रेचपश्चाद
प्येतदीदृशं॥सर्गोनवविधस्तस्यप्राकृतोवैकृतस्तुयः॥कालद्रव्यगुणैरस्य
त्रिविधःप्रतिसंक्रमः॥१३॥आद्यस्तुमहतःसर्गोगुणवैषम्यमात्मनः॥द्वितीय
स्त्वहमोयत्रद्रव्यज्ञानक्रियोदयः॥१४॥भूतसर्गस्तृतीयस्तुतन्मात्रोद्रव्यशक्ति राम०
मान्॥चतुर्थऐंद्रियःसर्गोयस्तुज्ञानक्रियात्मकः॥१५॥वैकारिकोदेवसर्गःपंचमो २४

त्मयोनिना ॥ प्रजासृज यथा पूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ॥४३॥ मैत्रेय उवाच ॥ तस्मा ए
वं जगत्स्रष्टे प्रधान पुरुषेश्वरः ॥ व्यज्येदं स्वेन रूपेण कंजनाभ तिरोदधे ॥४४॥
इति श्रीभागवते महा० ॥ तृ ती० ब्रह्मस्तुति कथनं नाम नवमोध्यायः ॥९॥ दसमे का
लसंप्रश्नप्रतिवक्तुर नुद्भवः ॥ प्राकृतादि विभागेन सर्गस्तु दशधोच्यते ॥१॥ ॥
विदुर उवाच ॥ अंतर्हिते भगवति ब्रह्मा लोक पितामहः ॥ प्रजाससर्ज कतिधा दैहि
की मानसी विभुः ॥१॥ ये च मे भगवन् पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम ॥ तान्वदस्वानु
पूर्व्येण छिंधि नः सर्व संशयान् ॥२॥ सूत उवाच ॥ एवं संचोदितस्तेन क्षत्रा कौषा
रवि मुनिः ॥ प्रीतः प्रत्याह तान् प्रश्नान् हृदिस्थानथ भार्गव ॥३॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥
विरिंचोपि तथा चक्रे दिव्यं वर्षशतं तपः ॥ आत्मन्यात्मानमावेश्य यदाह भगवान
जः ॥४॥ तद्विलोक्याब्जसंभूतो वायुना यदधिष्ठितं ॥ पद्ममंभश्च तत्काले कृतवी
र्येण कंपितं ॥५॥ तपसा ह्येधमानेन विद्यया चात्म संस्थया ॥ विवृद्ध विज्ञानबलो

भा०तृ० २३ नानाकर्मवितानेन प्रजा वह्वीः सिसृक्षतः॥ नात्माऽवसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्
मदनुग्रहः॥३४॥ ऋषिमाद्यं न वध्नाति पापीयांस्त्वां रजो गुणः॥ यन्मनो मयि नि
र्वद्धं प्रजाः संसृजतोपि ते॥३५॥ ज्ञातो हं भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयो हि देहिनां॥ यन्मां
त्वं मन्यसे युक्तं भूतेंद्रियगुणात्मभिः॥३६॥ तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मे द
र्शितो वहिः॥ नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वितः॥ यच्चकर्थांग मत्स्तोत्रं म
त्कथाभ्युदयांकितं॥ यद्वा तपसि ते निष्ठा स एष मदनुग्रहः॥३८॥ प्रीतो हम
स्तु भद्रं ते लोकानां विजिनेछया॥ यदस्तोषीर्गुणमयं निर्गुणं मानुवर्णयन्॥
३९॥ य एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत्॥ तस्याशु संप्रसीदेयं सर्व
कामवरेश्वरः॥४०॥ पूर्त्तेन तपसा यज्ञैः दानैर्योगैः समाधिना॥ राद्धं निश्रेयसं
पुंसां मत्प्रीतिस्तत्वविन्मतं॥४१॥ अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्टः सन्प्रेयसामपि॥ लक्ष्मी० २३
अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः॥४२॥ सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मा

तान् पुरुषः पुराणः ॥२५॥ मैत्रेयोवाच ॥ स्वसंभवंनिशम्येवंतपोविद्यासमाधिभिः ॥
यावन्मनोवचःस्तुत्वा विरराम स खिन्नवत् ॥२६॥ अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो
मधुसूदनः ॥ विषण्णचेतसं तेन कल्पव्यतिकरांभसा ॥२७॥ लोकसंस्थानवि
ज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः ॥ तमाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव ॥२८॥
श्रीभगवानुवाच ॥ मावेद गर्भ गास्तंद्रां सर्ग उद्यममावह ॥ तन्मयापादितं ह्यग्रे
यन्मां प्रार्थयते भवान् ॥२९॥ भूय स्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयां ॥ ताभ्या
मंतर्हृदि ब्रह्मल्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् ॥३०॥ तत आत्मनि लोके च भक्तियुक्तः स
माहितः ॥ द्रष्टासि मां ततं ब्रह्मन्मयि लोकांस्त्वमात्मनः ॥३१॥ यदा तु सर्वभूतेषु दा
रुष्वग्निमिव स्थितं ॥ प्रतिचक्षीत मां लोको जह्यात्तर्ह्येव कश्मलं ॥३२॥ यदा रहि
तमात्मानं भूतेंद्रियगुणाशयैः ॥ स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन् स्वाराज्यमृच्छति ॥३३

भा०त०
२५

म॥वैकारिकस्त्वयःप्रोक्तः कौमारउभयात्मकः॥२५॥देवसर्गश्चाष्टविधोविबुधाःपितरो
सुराः॥गंधर्वाप्सरःससिद्धाःयक्षरक्षांसिचारणाः॥२६॥भूतप्रेतपिशाचाश्चविद्या
ध्राकिन्नरादयः॥दशैतेविदुराख्याताःसर्गास्तेविश्वसृक्कृताः॥अतःपरंप्रवक्ष्या
मिवंशान्मन्वंतराणिच॥एवंरजःप्लुतःस्रष्टाकल्पादिष्वात्मभूर्हरिः॥सृजत्यमो
घसंकल्पआत्मैवात्मानमात्मना॥३०॥इतिश्रीभागवतेमहा०त०दशमोध्यायः॥
१०॥ततःएकादशेकालःपरमाण्वादिलक्षणेः॥युगमन्वं[illegible]तरादिभ्यःकल्प्यमानादि
वर्ण्यते॥१॥ ॥श्रीमैत्रेयउवाच॥चरमसद्विशेषाणामनेकोसंयुतःसदा॥पर
माणुसविज्ञेयोन्रणामैक्यभ्रमोयतः॥१॥सतएवपदार्थस्यस्वरूपावस्थितस्य
यत्॥कैवल्यंपरममहान्अविशेषोनिरंतरं॥२॥एवंकालोप्यनुमितःसौक्ष्म्ये
स्थौल्येचसत्तम॥संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुक्विभुः॥३॥सकालःपर रामः०
माणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुतां॥सतोविशेषभुग्यस्तुसकालःपरमोमहान्॥४॥अ २५

यन्मयंमनः षष्टस्तु तमससर्गोयस्त्ववुद्धिकृतःप्रभो षडिमेप्राकृताः सर्गाः वैकृ
तानपिमेशृणु ॥१६॥ रजोभाजोभगवतोलीलेयंहरिमेधसः ॥ सप्तमोमुख्य
सर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषांचयः ॥१७॥ वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावीरुधोद्रु
माः ॥उर्द्धश्रोत्रसस्तमःप्रायाअंतस्पर्शाविशेषिणः ॥१८॥ तिरश्चामष्टमः सर्गःसो
ष्टाविंशद्विधोमनः ॥ अविदोभूरितमसोघ्राणज्ञाःहृद्यवेदिनः ॥१९॥ गौरजोम
हिषः कृष्णःसूकरोगवयोरुरुः ॥ द्विशफाःपशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्चसत्तम ॥२०॥ ख
रोश्वोश्वतरोगौरःसरभश्चमरीतथा ॥ एतेचैकसफाःक्षत्तः शृणुपंचनखान्पशू
न् ॥२१॥ श्वासृगालोवृकोव्याघ्रोमार्जारःशशशल्लकौ ॥ सिंहकपिगजकूर्मोगो
धाचमकरादयः ॥२२॥ कंकगृध्रवटश्येनभासभल्लूकवर्हिणः ॥ हंससारसचक्रा
ह्वाकाकोलूकादयःखगाः ॥२३॥ अर्वाक्स्रोतस्तुनवमःक्षत्तः एकविधोनृणां ॥ र
जोधिकाःकर्मपराःदुःखेषुसुखमानिनः ॥२४॥ वैकृतास्त्रयएवैतेदेवसर्गश्चसत्त

रमिदंस्मृतं॥परेषांगतिमाचक्ष्वयेस्युःकल्याद्बहिर्विदुः॥१६॥भगवान्वेदकालस्यगतिं
भगवतोननु॥विश्वंविचक्षतेधीरायोगराद्धेनचक्षुषा॥१७॥मैत्रेयउवाच॥कृतंत्रेताद्वा
परंचकलिश्चेतिचतुर्युगं॥दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैःसावधानंनिरूपितं॥१८॥चत्वारित्री
णिद्वेचैकंकृतादिषुयथाक्रमं॥संख्यातानिसहस्राणिद्विगुणानिशतानिच॥१९॥
संध्यांशयोरंतरेणयःकालशतसंख्ययोः॥तमेवाहुर्युगंतज्ज्ञाःयत्रधर्मोविधीयते॥
२०॥धर्मश्चतुष्पादमनुजान्कृतेसमनुवर्त्तते॥सएवान्येष्वधर्मेणव्येतिपादेनवर्द्ध
ता॥२१॥त्रैलोक्यायुगसहस्रांवहिराब्रह्मणोदिनं॥तावत्येवनिशास्तातयन्निमीलतिवि
श्वसृक्॥२२॥निशावसानआरब्धोलोककल्पोनुवर्त्तते॥यावद्दिनंभगवतोमनून्
भुंक्तेचतुर्दश॥२३॥स्वंस्वंकालंमनून्भुंक्तेसाधिकांह्येकसप्ततिं॥मन्वंतरेषुमनव
स्तद्वंशाऋषयःसुराः॥भवंतिचैवयुगपत्सुरेशाश्चानुयेचतान्॥२४॥एषदैनंदिनः
सर्गोब्रह्मात्रैलोक्यवर्त्तनः॥तिर्यक्नृपितृदेवानांसंभवोयत्रकर्मभिः॥२५॥मन्वंतरे

ए॰ ह्यौ परमाणु स्यात् त्रसरेणु स्त्रयः स्मृतः॥ जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात्॥५॥
त्रसरेणुत्रिकं भुंक्ते यः कालः त्रुटिः स्मृतः॥ शतभागस्तु वेदस्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः॥६॥ नि
मिषस्त्रिलवो ज्ञेयः आम्नातस्ते त्रयः क्षणः॥ क्षणान् पंच विदुः काष्ठां लघुता पदश पंच च
७॥ लघूनि वै समाम्नाता दश पंच च नाडिका॥ ते द्वे मुहूर्तः प्रहरः षट् यामः सप्त वा नृणां॥८॥ द्वा
दशार्द्ध पलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरंगुलैः॥ स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रैः यावत्प्रस्थ जलाप्लुतं॥९॥ या
माश्चत्वारश्चत्वारो दहर्निशं॥ द्वौ ताह्न पक्षः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि॥११॥ अयने चाहनी
प्राहुः वत्सरो द्वादश स्मृतः॥ संवत्सरशतं नृणां परमायु निरूपितं॥१२॥ ग्रहर्क्षतारा चक्रस्थ
परमाण्वादिना जगत्॥ संवत्सरावसाने न पर्येत्यनिमिषो विभुः॥१३॥ संवत्सर परिवत्स
रइडावत्सर एव च॥ अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभाषते॥१४॥ यः सृज्य शक्तिमुरुधो
च्छूसयन् स्वशक्त्या पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः॥ कालाख्यया गुणमयं क्रतुभिर्वि
तन्वन् तस्मै वलिं हरत वत्सर पंचकाय॥१५॥ विदुर उवाच॥ पितृदेवमनुष्याणां आयुः प

भा० तृ० २७ भिसरसआसीह्लोकसरोरुहं ॥३५॥ अयंतुकथितःकल्पोद्वितीयस्यापिभारत ॥ वारा
हइतिविख्यातोयत्रासीत्सूकरोहरिः ॥३६॥ कालोयंद्विपरार्द्धाख्योनिमेषउपच
र्यते ॥ अव्याकृतस्यानंतस्यअनादेर्जगदात्मनः ॥३७॥ कालोयंपरमाण्वादिर्द्विप
रार्द्धांतईश्वरः ॥ नैवेशितुंप्रभुर्भूम्नईश्वरोधाममानिनां ॥३८॥ विकारैःसहितोयु
क्तैर्विशेषादिभिरावृतः ॥ अंडकोशोवहिरयंपंचाशत्कोटिविस्तृतः ॥३९॥ द
शोत्तराधिकैर्यत्रप्रविष्टःपरमाणुवत् ॥ लक्ष्यतेंतर्गताश्चान्येकोटिशोह्यंड
राशयः ॥४०॥ तदाहुरक्षरंब्रह्मसर्वकारणकारणं ॥ विष्णोर्द्धामपरंसाक्षात्पु
रुषस्यमहात्मनः ॥४१॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकादशोध्यायः ॥
११ ॥ द्वादशेतुकुमारादिमनःसर्गसमेधनात् ॥ कायंद्वेधनयोनस्तुमनुसर्गेनुवर्ण्य
ते ॥१॥ ॥श्रीमैत्रेयउवाच ॥ इतितेवर्णितंक्षत्तःकालाख्यःपरमात्मनः ॥ महिमावे
दगर्भोथयथास्राक्षीन्निबोधमे ॥१॥ ससर्जाग्रेंधतामिस्रमथतामिस्रमादिकृत् ॥ राम० २७

पौरुषः

षुभगवान्विभर्त्तिसत्वंस्वमूर्त्तिभिः॥मन्वादिभिरिदंविश्वमवत्युदितपौरुषैः॥२६॥तमो
मैवात्वमात्रामुपादायप्रतिसंरुद्धविक्रमः॥कालेनानुगताशेषःआस्तेतूष्णींदि
नात्यये॥२७॥तमेवान्वपिधीयंतेलोकाभूरादयस्त्रयः॥निशायामनुवर्त्तायांनि
र्मुक्तशशिभास्करं॥२८॥त्रैलोक्यांदह्यमानायांशक्त्यासंकर्षणाग्निना॥यांत्यू
ष्माणमहर्ल्लोकाज्जनंभृग्वादयोर्द्दिताः॥२९॥तावत्त्रिभवनंसद्यःकल्पांतेधित
संधवः॥तावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः॥३०॥अंतःसतस्मिन्सलिले
आस्तेनंतासनोहरिः॥योगनिद्रानिमीलाक्षःस्तूयमानोजनालयैः॥३१॥एवं
विधैरहोरात्रैःकालगत्योपलक्षितैः॥अपक्षितमिवास्यापिपरमायुर्वयःशतं॥
३२॥यदर्द्धमायुषस्तस्यपरार्द्धमभिधीयते॥पूर्वःपरार्द्धोपक्रांतोद्वितीयोद्यप्र
वर्त्तते॥३३॥पूर्वस्यादौपरार्द्धस्यब्राह्मोनाममहानभूत्॥कल्पोयत्राभवद्ब्रह्मा
शब्दब्रह्मेतियंविदुः॥३४॥तस्यैवचांतेकल्पो[illegible]मभिचक्षते॥यद्धरेःना

दिंद्रियाण्यसुर्व्योमवायुरग्निर्जलंमही ॥ सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैवस्थानान्यग्रेकृतानिते ॥ ११ ॥ म
न्युर्मनुर्महिनसोमहांछिवऋतध्वजः ॥ उग्रतेजाभवःकालोवामदेवोधृतव्रतः ॥ १२ ॥
धीधृत्तिरुशनोमानियुत्सर्पिरिलांबिका ॥ इरावतीसुधादीक्षारुद्राण्यरुद्र
वोस्त्रियः ॥ १३ ॥ गृहाणैतानिनामानिस्थानानिचसयोषणः ॥ एभिःसृजप्रजाब
ह्वीःप्रजानामसियत्पतिः ॥ १४ ॥ इत्यादिष्टसगुरुणाभगवान्नीललोहितः ॥ सत्त्वा
कृतिस्वभावेनससर्जात्मसमाःप्रजाः ॥ १५ ॥ रुद्राणांरुद्रसृष्टानांसमंताद्ग्र
सतांजगत् ॥ निशाम्यासंख्यशोयूथान्प्रजापतिरशंकत ॥ १६ ॥ अलंप्रजाभिः
सृष्टाभिरीदृशीभिःसुरोत्तम ॥ मयासहदहंतीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्ब
णैः ॥ १७ ॥ तपआतिष्ठभद्रंतेसर्वभूतसुखावहं ॥ तपसैवयथापूर्वस्रष्टाविश्व
मिदंभवान् ॥ १८ ॥ तपसैवपरंज्योतिर्भगवंतमधोक्षजं ॥ सर्वभूतगुहावासमंज

महामोहंचमोहंचतमश्चाज्ञानवृत्तयः॥२॥दृष्ट्वापापीयसींसृष्टिंमात्मानंबहूमन्य
तः॥भगवद्ध्यानपूतेनमनसाध्यानततोसृजत्॥३॥सनकंचसनंदंचसनातनम
थात्मभूः॥सनत्कुमारंचमुनीन्निःक्रियानूर्द्ध्वरेतसः॥४॥तान्बभाषेस्वभूः
प्रजाःसृजतपुत्रकाः॥तन्नैछन्मोक्षधर्माणोवासुदेवपरायणाः॥५॥सोवध्या
तःसुतैरेवंप्रत्याख्यातानुशासनैः॥क्रोधंदुर्विषहंजातंनियंतुमुपचक्रमेः॥
६॥धियानिगृह्यमाणोपिभ्रुवोमध्यात्प्रजापतेः॥सद्योजायततन्मन्युःकुमारो
नीललोहितः॥७॥सवैरुरोददेवानांपूर्वजोभगवान्भवः॥नामानिकुरुमे
धातःस्थानानिचजगद्गुरो॥८॥इतितस्यवचःपाद्मोभगवान्परिपालय
न्॥अभ्यधाद्भद्रयावाचामारोदीस्तत्करोमिते॥९॥यदरोदीःसुरश्रेष्ठ
सोद्वेगइववालकः॥ततस्त्वामभिधास्यंतिनाम्नारुद्रइतिप्रजाः॥१०॥ह

हतश्चेदं जज्ञे विश्वक्तन्तो जगत् ॥२७॥ वाचोदुहितरंतन्वीं स्वयंभूः हरतीमनः ॥
अकामांचक्नतःसकामइतिनःश्रुतं ॥२८॥ तमधर्मेकृतमतिंविलोक्यपितरं
सुताः ॥ मरीचिमुख्यामुनयोविश्रंभात्प्रत्यबोधयत् ॥२९॥ नैतत्पूर्वैःकृतं
त्वद्यनकरिष्यंतिचापरे ॥ यत्त्वंदुहितरंगच्छेरनिगृह्यांगजंप्रभुः ॥३०॥ ते
जीयसामपिह्येतन्नसुश्लोक्यंजगद्गुरो ॥ यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वैलोकःक्षेमा
यकल्पते ॥३१॥ तस्मैनमोभगवतेयइदंस्वेनरोचिषा ॥ आत्मस्थंव्यं
जयामाससधर्मंपातुमर्हसि ॥३२॥ सइत्थंगृणतःपुत्रान्पुरोदृष्ट्वाप्रजा
पतीन् ॥ प्रजापतिःपतिस्तन्वंतत्याजव्रीडितस्तदा ॥ तांदिशोजगृहुर्घो
रांनिहारंयद्विदुस्तमः ॥३३॥ कदाचिद्ध्यायतस्रष्टुर्वेदाआसन्चतुर्मुखात् ॥
कथंस्रक्ष्याम्यहंलोकान्समवेतान्यथापुरा ॥३४॥ चातुर्होत्रंकर्मतंत्रमुपवे

सावित्रं तेपुमान् ॥१९॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ एवमात्मभुवादिष्टः परिक्रम्य गिरांप
तिं ॥ वाढमित्यनुमामंत्र्य विविवेशतपसेवनं ॥२०॥ अथाभिध्यायतः सर्गं दशपुत्राः
प्रजज्ञिरे ॥ भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसंतानहेतवः ॥२१॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौ
पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः ॥२२॥ उत्संगा
न्नारदो जज्ञे दक्षोंगुष्ठात्स्वयंभुवः ॥ प्राणाद्वसिष्ठः संजातो भृगुस्त्वचि
नसोभवत् ॥२४ करात्क्रतुः ॥२३॥ पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोरृषिः
अंगिरा मुखतोक्ष्णोत्रि मरीचिर्मनसोभवत् ॥२४॥ धर्मस्तनाद्दक्षिणतो
यत्र नारायणः स्वयं ॥ अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः ॥२५॥ हृ
दि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् ॥ आस्याद्वाक् सिंधवो मेढ्रात् नि
रृतिः पायोरघाश्रयः ॥२६॥ छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः प्रभुः ॥ मानसो दे
पतिः

इति वै गृहे ॥४२॥ वैखानसा वालखिल्याउदुंवराः फेनपायिनः ॥ न्यासे कुटीचका
पूर्वं वह्वोदो हंसनिःक्रियं ॥४३॥ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दंडनीतिस्तथैव च ॥
एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ॥४४॥ तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गा
यत्री च त्वचो विभोः ॥ त्रिष्टुप् मांसात् स्नुतोनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ॥४५॥
मज्जायाः पंक्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोभवत् ॥ स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह
उउदाहृतः ॥४६॥ ऊष्माणमिंद्रियाण्याहुरंतस्था वलमात्मनः ॥ स्वराः सप्त विहारे
ण भवंति स्म प्रजापतेः ॥४७॥ शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्त\ व्यक्तात्मनः परः ॥ ब्रह्मा
वभाति विततं नानाशक्त्युपबृंहितः ॥४८॥ ततोऽपरामुपादाय स सर्गाय मनो द
धे ॥४९॥ ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतं ॥ ज्ञात्वा तद्धृदये भूयः चि
तयामास कौरव ॥५०॥ अहो अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा ॥ न ह्येधंते प्र
जा नूनं दैवमत्र विघातकं ॥५१॥ एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ॥ कस्य

दनयेःसह ॥धर्मस्यपादाश्चत्वारःतथैवाश्रमवृत्तयः॥३५॥ विदुरउवाच ॥स
वैविश्वसृजामीशोवेदादीन्मुखतोसृजत् ॥ यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मेब्रू
हितपोधन ॥ ३६॥ मैत्रेयउवाच॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादि
भिर्मुखैः॥३॥ शस्त्रमिज्यांस्तुतिस्तोमप्रायश्चित्तंव्यधात्क्रमात् ॥३७॥ आयु
र्वेदधनुर्वेदंगांधर्ववेदमात्मनः॥स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादि
भिर्मुखैः॥३८॥ इतिहासपुराणानिपंचमोवेदईश्वरः॥ सर्वेभ्यएववक्त्रे
भ्यःससृजेसर्वदर्शनः॥३९॥ षोडश्युक्थौपूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुता
वथा॥ आप्तोर्यामातिरात्रौचवाजपेयंसगोसवं॥४०॥ विद्यादानंतपःस
त्यंधर्मस्येतिपदानिच॥ आश्रमांश्चयथासंख्यमसृजत्सहवृत्तिभिः॥४१॥
सावित्रंप्राजापत्यंचब्राह्मंचाथबृहत्तथा॥वार्त्तासंचयशालीनशिलोञ्छ

भा०तृ०
३१

सेनाश्रयोह्यसौ॥३॥श्रातस्यपुंसांसुचिरश्रमस्यनन्वंजसासूरिभिरीड्यमानः॥
तत्तद्गुणानुश्रवणंमुकुंदपादारविंदंहृदयेषुयेषां॥४॥श्रीशुकउवाच॥इति
ब्रुवाणंविदुरंविनीतंसहस्रमूर्द्धश्चरणोपधानं॥प्रहृष्टरोमाभगवत्कथा
यांप्रणीयमानोमुनिरभ्यचष्ट॥५॥श्रीमैत्रेयउवाच॥यदास्वभार्यसाकंजातः
स्वायंभुवोमनुः॥प्रांजलिःप्रणतश्चेदंवेदगर्भमभाषत॥६॥मनुरु०॥त्वमे
कःसर्वभूतानांजन्मकृद्वृत्तिदःपिता॥अथापिनःप्रजानांतेशुश्रूषाकेनवा
भवेत्॥७॥तद्विधेहिनमस्तुभ्यंकर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु॥यत्कृत्वेहयशोविष्व
ममुत्रचभवेद्गतिः॥८॥ब्रह्मोवाच॥प्रीततुभ्यमहंतातस्वस्तिस्याद्वांक्षितीश्वर॥
यन्निर्व्यलीकेनहृदाशाधिमेत्यात्मनार्पितं॥९॥एतावत्यात्मजैर्वीरकार्या
ह्यपचितिर्गुरौ॥शक्त्याप्रमत्तैर्गृह्येतसादरंगतमत्सरैः॥१०॥सत्वामस्याम

रूपमभूत् द्वेधायंकायमभिचक्षते॥५२॥ ताभ्यांरूपविभागाभ्यांमिथुनंसमपद्यत॥ यस्तु
तत्रपुमान्सोभून्मनुस्वायंभुवःस्वराट्॥५३॥ स्त्रियासीच्छतरूपाख्यामहिष्यस्य
महात्मनः॥ तदामिथुनधर्मेणप्रजाह्येधांबभूविरे॥५४॥ सचापिशतरूपायांपं
चापत्यानजीजनत्॥ प्रियव्रतोत्तानपादौतिस्रःकन्याश्चजज्ञिरे॥५५॥ आकूति
र्देवहूतिश्चप्रसूतिरितिसत्तम॥ आकूतिंरुचयेप्रादात्कर्दमायतुमध्यमां॥५
६॥ दक्षायादात्प्रसूतिंचयतःआपूरितंजगत्॥५७॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेतृतीयस्कंधेद्वादशोध्यायः॥१२॥ त्रयोदशेसिसृक्षायांमनोराक्ष्मिकाङ्क्षितां॥
धरामुद्धर्तुमुद्भूतात्क्रोडदैत्यानुसूदनं॥१॥ ॥श्रीशुकउवाच॥ निशम्यवाचं
वदतोमुनेःपुण्यतमांनृप॥ भूयःपप्रच्छकौरव्योवासुदेवकथादृतः॥१॥ विदुरउ
वाच॥ सवैस्वायंभुवःसम्राट्प्रियःपुत्रःस्वयंभुवः॥ प्रतिलभ्यप्रियांपत्नींकिंचकार
ततोमुने॥२॥ चरितंतस्यराजर्षेआदिराजस्यसत्तम॥ ब्रूहिमेश्रद्धानस्यविष्वक्

भा० स्कं०
३२

मानतः॥१९॥तस्यापिपश्यतःखस्थःक्षणेनकिलभारत॥गजमात्रंप्रववृधेतदद्भुतम
भून्महान्॥२०॥मरीचिप्रमुखैर्विप्रैःकुमारैःमनुनासह॥दृष्ट्वातत्सौकरंरूपंतर्क
यामासचित्रधा॥२१॥किमेतत्सूकरंव्याजसत्वंदिव्यमवस्थितं॥अहोवताश्च
र्यमिदंनासायामेविनिसृतं॥२२॥दृष्टोंगुष्टशिरोमात्रःक्षणाद्गंडशिलास
मः॥अपिस्विद्भगवानेषयज्ञोमेखेदयन्मनः॥२३॥इतिमीमांसमानस्यब्रह्मणः
सहसूनुभिः॥भगवान्यज्ञपुरुषोजगर्जागिंद्रसन्निभः॥२४॥ब्रह्माणंहर्षया
मासहरिस्तांश्चद्विजोत्तमान्॥स्वगर्जितेनककुभःप्रतिस्वनयताविभुः॥२५॥
निशम्यतेघुर्घुरितंस्वखेदक्षयिष्णुमायामयसूकरस्यजनस्तपसत्यनिवासि
नस्तेत्रिभिःपवित्रैर्मुनयोगृणन्स्म॥२६॥तेषांसतांवेदवितानमूर्त्तिर्ब्रह्मानु
धार्यात्मगुणानुवादं॥विनद्यभूयोविबुधोदयायगजेंद्रलीलोजलमाविवे

राम०
३२

पत्यानिसृष्टान्यात्मनोगुरोः॥उत्पाद्यशासधर्मेणगांयज्ञैःपुरुषंयजन्॥११॥प
रंशुश्रूषणंमह्यंस्यात्प्रजारक्षयानृप॥भगवांस्तेप्रजाभर्त्तुर्हृषीकेशोनुतुष्य
ति॥१२॥येषांनतुष्टोभगवान्यज्ञलिंगोजनार्द्दनः॥तेषांश्रमोह्यपार्थाययदा
त्मानादृतःस्वयं॥१३॥मनुरुवाच॥आदेशेहंभगवतोवर्त्तेयामीवसूदन॥स्था
नंत्विहानुजानीहिप्रजानांममचप्रभो॥१४॥यदोकःसर्वभूतानांमहीमग्नाम
हांभसि॥अस्याउद्धरणेयत्नोदेवदेव्याविधीयतां॥१५॥मैत्रेयउवाच॥इत्याक
र्ण्यवचस्तस्यभगवान्कमलोद्भवः॥प्रीतःप्रसन्नवदनस्तत्त्वंभाषेच्युतंस्मरन्॥
१६॥परमेष्ठीत्वपांमध्येतथासन्नामवेक्ष्यगां कथमेनांसमुन्नेष्यइतिदध्यौ
धियाचिरं॥१७॥सृजतोमेक्षितिर्वार्भिःप्लाव्यमानारसांगता॥अथात्रकिमनु
ष्ठेयमस्माभिःसर्गयोजितैः॥१८॥यस्याहंहृदयादासंसईशोविदधातुमे॥इ
त्यभिध्यायतोनासाविवरात्सहसानघ॥वाराहतोकोनिरगादंगुष्ठःपरि

भा॰ तृ॰

३३

दन् ॥३३॥ तमालनीलं सितदंतकोट्या क्ष्मामुत्क्षिपंतं गजलीलयांगः ॥ प्रज्ञाय बद्धांज
लयोनवाकैर्मरीचिमुख्या उपतस्थुरीशं ॥३४॥ ऋषय ऊचुः ॥ जितं जितं तेजित यज्ञ
भावन त्रयीं तनुं स्वां परिधुन्वते नमः ॥ यद्रोमगर्त्तेषु निलिल्युरध्वरास्तस्मै नमः का
रणसूकरात्मने ॥३५॥ रूपं तवैतन्ननु दुःकृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्म
कं ॥ छंदांसि यस्य त्वचि बर्हि रोमस्वाज्यं दृशि त्वंघ्रिषु चातुर्होत्रं ॥३६॥ स्रुक्तुं
ड आसीत्स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरंध्रे ॥ प्राशित्रमास्ये ग्रसने
ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रं ॥३७॥ दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं
त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः ॥ जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं
चितयोऽसवो हि ते ॥३८॥ सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देह राम
धातवः ॥ सत्राणि सर्वाणि शरीरसंधिस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टबंधनः ॥३९॥ ३३

श ॥२७॥ उत्क्षिप्तवालः खचरः कठोरः सटाविधुन्वन् खररोमसत्वक् खुराहता
भ्रः सितदंष्ट्र ईक्षाज्योतिर्बभासे भगवान्महीध्रः ॥२८॥ घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं
विजिघ्रन् क्रोडापदेशः स्वयमध्वरांगः ॥ करालदंष्ट्रोप्यकरालदृग्भ्यामु
द्वीक्ष्य विप्रान् गृणतोऽविशत्कं ॥२९॥ सवज्रकूटांगनिपातवेगविशीर्ण
कुक्षिस्तनयन्नुदन्वान् ॥ उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्त्तश्चुक्रोश यज्ञेश्व
र पाहि मेति ॥३०॥ क्षुरैः क्षुरप्रैर्दरयंस्तदाप उत्पारपारं त्रिपुरू रसायां ॥ द
दर्श गां तत्र सुषुप्सुरग्रे यां जीवधानीं स्वयमभ्यधत्त ॥३१॥ स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य
महीं निमग्नां स उत्थितः संरुरुचे रसायाः ॥ तत्रादि दैत्यं गदयापतंतं सुना
भसंदीपिततीव्रमन्युः ॥३२॥ जघान रुंधानमसह्यविक्रमं सलीलयेभं
मृगराडिवांभसि ॥ तद्रक्तपंकांकितगंडतुंडो यथा गजेंद्रो जगतीं विभिं

भा०तृ०
३७

भृशमीशपाविताः॥४५॥सवैवतभ्रष्टमतिस्तवैषतेयःकर्मणांपारमपारदर्शि
नः॥यद्योगमायागुणयोगमोहितंविश्वंसमस्तंभगवन्विधेहिसं॥४६॥मे
त्रेयउवाच॥इत्थमुपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः॥सलिलेस्वखुरा
क्रांताउपाधत्तावितावनिं॥४७॥सइत्थंभगवानुर्वीविष्वक्सेनःप्रजापतिः
रसायालीलयोन्नीतामप्सुन्यस्यययौहरिः॥४८॥यएवमेतांहरिमेधसोह
रेःकथांसुभद्रांकथनीयमायिनः॥शृण्वीतभक्त्याश्रवयेतचोशतींज
नार्दनोस्याशुहृदिप्रसीदति॥४९॥तस्मिन्प्रसन्नेसकलाशिषांप्र
भौकिंदुर्लभंताभिरलंलवात्मभिः॥अनन्यदृष्ट्याभजतांगुहाशयः
स्वयंविधत्तेस्वगतिंपरःपरां॥५०॥कोनामलोकेपुरुषार्थसारवित्पुरा
कथानांभगवत्कथासुधां॥आकर्णपकर्णांजलिभिर्भवापहामहोविरज्ये

नमोनमस्तेखिलमंत्रदेवताद्रव्यायसर्वक्रतवेक्रियात्मने॥वैराग्यभक्त्यात्मजयानुभावि
तज्ञानायविद्यागुरवेनमोनमः॥४०॥दंष्ट्राग्रकोट्याभगवंस्त्वयाधृताविराज
तेभूधरभूसभूधरा॥यथावनान्निसरतोदताधृतामतंगजेंद्रस्यपत्रपद्मि
नी॥४१॥त्रयीमयंरूपमिदंसशोभगंभूमंडलंनाथदंताधृतेनते॥चकास्ति
श्टंगोढधनेनभूयसाकुलाचलेंद्रस्ययथैवविभ्रमः॥४२॥संस्थापयैनां
जगतांसतस्थुषांलोकायपत्नीमसिमातरंपिता॥विधेमवास्यैनमसासह
त्वयायस्यांस्वतेजोग्निमिवारणावधाः॥४३॥कःश्रद्दधीतान्यतमस्तव
प्रभोरसांगतायाभुवउद्विबर्हणं॥नविस्मयोसौत्वयिविश्वविस्मये
योमाययेदंसृजतीतिविस्मयः॥४४॥विधन्वतावेदमयंनिजंवपुर्जन
स्तपःसत्यनिवासिनोवयं॥सटाशिखोद्धूतशिवांबुविंदुभिर्विमृज्यमाना

रा॥ ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुगृह्य एवतं॥६॥ दितिर्दाक्षायणी क्षत्तर्मारीचं कश्य
पंपतिं॥ अपत्यकामा चकमे संध्यायां हृच्छयार्दिता॥७॥ इष्ट्वाग्निजिह्वं पयसा
पुरुषं यजुषां पतिं॥ निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यागारे समाहितं॥८॥ दितिरु०॥
एषमां त्वत्कृते विद्वन् काम आत्तसरासनः॥ दुनोति दीनां विक्रम्य रंभामिव म
तंगजः॥९॥ तद्भवान् दह्यमानायां सपत्नीनां समृद्धिभिः॥ प्रजावतीनां भद्रं
ते मय्यायुंक्ष्वामनुग्रहं॥१०॥ भर्त्तर्याप्तोरुमानानां लोकानाविशते यशः॥प
तिर्भवद्विधो यासां प्रजया ननु जायते॥११॥ पुरा पिता नो भगवान् दक्षो दु
हितृवत्सलः॥ कं वृणीत तासां यास्ते शीलमनुव्रताः॥१२॥ त पतिं वत्सा इत्य
पृच्छत नः पृथक् ॥ पृथक् ॥१३॥ स विदित्वात्मजानां नो भावं संतानहेतवः॥ त्रयोदशाऽ
ददात्तासां यास्ते शीलमनुव्रताः॥१३॥ अथ मे कुरु कल्याणं कामं कंजविलो

नविनानरेतरं ॥५१॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीस्कंधेसूकरवर्णनपृथिवी
समुद्धरंनामत्रयोदशोध्यायः ॥१३॥ चतुर्दशेनिदानंतुतद्वधेवक्तुमुच्यते ॥ सं
ध्यायांकश्यपाद्गर्भःसंभवःकामनोदितः ॥१॥ ॥श्रीशुकउवाच॥ निशम्यकौ
षारविणोपवर्णितांहरेःकथांकारणसूकरात्मनः ॥ पुनःसपप्रछतमुद्यतांज
लिर्नचातितृप्तोविदुरोधृतव्रतः ॥१॥ विदुरउवाच ॥ तेनैवतुमुनिश्रेष्ठहरिणा
यज्ञमूर्त्तिना ॥ आदिदैत्योहिरण्याक्षोहतइत्यनुशुश्रुमः ॥२॥ तस्यचोद्धरतः
क्षौणींस्वदंष्ट्राग्रेणलीलया ॥ दैत्यराजस्यचब्रह्मन्कस्माद्धेतोरभून्मृधः ॥
३॥ मैत्रेयउ० ॥ साधुवीरत्वयापृष्टमवतारकथाहरेः ॥ यत्त्वंपृछसिमर्त्यानां
मृत्युपाशविशातनीं ॥४॥ ययोत्तानपदःपुत्रोमुनिनागीतयार्भकः ॥ मृत्योःकृ
त्वेवमूर्द्धांघ्रिमारुरोहहरेःपदं ॥५॥ अथात्रापीतिहासोयंश्रुतोमेवर्णितःपु

भी॰ टी॰ तं प्रति पालयः ॥२१॥ एषा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना ॥ चरंति यस्यां भू
३६ तानि भूतेशानुचराणि ह ॥२२॥ एतस्यां साध्वि संध्यायां भगवान् भूतभाव
नः ॥ परीतो भूतपर्षद्भि र्वृषेणाटति भूतराट् ॥२३॥ श्मसानचक्रानिलधूलिधू
म्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः ॥ भस्मावगुंठामलरुक्मदेहो देवस्त्रिभिः पश्यति देवर
स्ते ॥२४॥ न यस्य लोके स्वजनः परो वा नात्यादृतो नोत कश्चिद्विगर्ह्यः ॥ वयं व्रतैर्यच्च
रणापविद्धामाशास्महे ऽजां वत भुक्तभोगां ॥२५॥ यस्यानवद्याचरितं मनीषिणो
गृणंत्यविद्यापटलं बिभित्सवः ॥ निरस्तसाम्यातिशयोपि यत्स्वयं पिशाचचर्या
मचरद्गतिः सतां ॥२६॥ हसंति यस्याचरितं हि दुर्भगाः स्वात्मान्‌ रतस्याविदुषोः
समीहितः ॥ यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः स्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितं ॥२७॥
ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला यत्कारणं विश्वमिदं च माया ॥ आज्ञाकरी तस्य पिशा

चन॥ आर्त्तोपसर्पणंभूमनमोघंहिमहीपतिः॥१४॥ इतितांवीरमारीचःकृपणांब
हुभाषिणीं॥ प्रत्याहानुनयन्वाचाप्रवृद्धानंगकश्मलं॥१५॥ कश्यपोवाच॥ एष
तेहंविधास्यामिप्रियंभीरुयदिछसि॥ तस्याःकामंकःनकुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गि
कीयतः॥१६॥ सर्वाश्रमानुपादायस्वाश्रमेणकलत्रवान्॥ व्यसनार्णवमत्येति
जलयानैर्यथार्णवं॥१७॥ यामाहुरात्मनोह्यर्द्धं श्रेयस्कामस्यमानिनि॥ य
स्यांस्वधुरमध्यस्यपुमांश्चरतिविज्वरः॥१८॥ यामाश्रित्येंद्रियारातीन्
दुर्जयानितराश्रमैः॥ वयंजयेमहेलाभिः दस्यून्दुर्गपतिर्यथा॥१९॥ नव
यंप्रभवस्तांत्वामनुकर्तुंगृहेश्वरि॥ अप्यायुषावाकार्त्स्न्येनयेचान्येगुणगृ
ध्नवः॥२०॥ अथापिकाममेतंतेप्रजास्येकरवाण्यलं॥ यथामांनातिरोचंतिमुहू

भा०ष०
३७

निशम्यतसंध्यानियमोभार्यामहाप्रजापतिः॥३६॥कश्यपउवाच॥अप्रायत्यादात्मन
स्तेदोषान्मौहूर्त्तिकादुत॥मन्निर्देशातिचारेणदेवानांचैवहेलनात्॥३७॥भ
विष्यतस्तवाभद्रावभद्रेजाठराधमौ॥लोकान्सपालांस्त्रींश्चंडिमुहुराक्रं
दयिष्यतः॥३८॥प्राणिनांहन्यमानानांदीनानामकृतात्मनां॥स्त्रीणांनिगृ
ह्यमानानांकोपितेषुमहात्मसु॥३९॥तदाविश्वेश्वरःक्रुद्धोभगवाल्लोकभाव
नः॥हनिष्यत्यवतीर्यासौयथाद्रीन्शतपर्वधृक्॥४०॥दितिरुवाच॥वधंभ
गवतासाक्षात्सुनाभोदारबाहुना॥आशासेपुत्रयोर्मह्यंमाक्रुद्धाद्ब्राह्मणा
त्प्रभो॥४१॥नब्रह्मदंडदग्धस्यनभूतभयदस्यच॥नारकाश्चानुगृह्णंतियां
यांयोनिमसौगतः॥४२॥कश्यपउवाच॥कृतशोकानुतापेनसद्यप्रत्यवमर्शनात्॥
भगवत्युरुमानाच्चभवेमय्यपिचादरात्॥४३॥पुत्रस्यैवचपौत्राणांभवितैकःस

चचर्या अहो विभूम्नश्चरितं विडंबनं ॥२८॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ सैवं संविदिते भर्त्रा
मन्मथोन्मथितेंद्रिया ॥ जग्राह वासो ब्रह्मर्षे र्वृषलीव गतत्रपा ॥२९॥ स विदि
त्वाथ भार्यायास्तं निर्बंधं विकर्मणि ॥ नत्वा दिष्टाय रहसि तयाथोपविवेश
ह ॥३०॥ अथोपस्पृश्य सलिलं प्राणानायम्य वाग्यतः ॥ ध्यायन्जजाप विरजं ब्रह्म
ज्योति सनातनं ॥३१॥ दितिस्तु व्रीडिता तेन कर्मावद्येन भारत ॥ उपसंगम्य वि
प्रर्षिमधोमुखाभ्यभाषत ॥३२॥ दितिरुवाच ॥ न मे गर्भमिमं ब्रह्मन्भूतानामृ
षभो वधीत् ॥ रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याऽकरवमंहसं ॥३३॥ नमो रुद्राय म
हते देवायोग्राय मीढुषे ॥ शिवाय न्यस्तदंडाय धृतदंडाय मन्यवे ॥३४॥ स
नः प्रशीदतां भामो भगवानुर्वनुग्रहः ॥ व्याधस्याप्यनुकंप्यानां स्त्रीणां देवस
तीपतिः ॥३५॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ स्वसर्गस्याशिषं लोक्यामाशासानां प्रवेपती ॥

भा०त्र उवाच॥प्राजापत्यंतुतत्तेजःपरतेजोहनंदितिः॥दधारवर्षाणिशतंशंकमानासुरा
२९ र्द्दनात्॥१॥लोकेतेनहतालोकेलोकपालाहतौजसः॥न्यवेदयन्विश्वसृजेध्वांतव्य
तिकरंदिशां॥२॥तमएतद्विभोवेत्थसंविग्नायद्वयंभृशं॥नह्यव्यक्तंभगवतःकालेना
ऽस्पृष्टवर्त्मनः॥३॥देवदेवजगद्धातर्लोकनाथशिखामणे॥परेषामपरेषांत्वंभू
तानामसिभाववित्॥४॥नमोविज्ञानवीर्यायमाययेदमुपेयुषे॥गृहीतगुणभे
दायनमस्तेऽव्यक्तयोनये॥५॥येत्वानन्येनभावेनभावयंत्यात्मभावनं॥आत्मनि
प्रोतभुवनंपरंसदसदात्मकं॥६॥तेषांसुपक्वयोगानांजितश्वासेंद्रियात्म
नां॥लब्धयुष्मत्प्रसादानांनकुतश्चित्पराभवः॥७॥यस्यवाचाप्रजाःसर्वा
गावःतंत्येवयंत्रिताः॥हरंतिबलिमायत्तास्तस्मैमुख्यायतेनमः॥८॥सत्वंवि
धत्स्वशंभूमल्लोकानांलुप्तकर्मणां॥अदभ्रदययादृष्ट्याआपन्नार्हसि

तां मतः ॥ गास्यंति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समं ॥४४॥ योगेर्हैमवद्दुर्वर्धं भावयि
ष्यति साधवः ॥ निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्त्तितुं ॥४५॥ यत्प्रसादादिदं विश्वं
प्रसीदति यदात्मकं ॥ स स्वदृग्भगवान्यस्य तोष्यतेनन्ययादृशा ॥४६॥ स वै महा
भागवतो महात्मा महानुभावो महतां महीष्टः ॥ प्रवृद्धभक्त्या ह्यनुभाविताशये
निवेश्य वैकुंठमिमं विधास्यति ॥४७॥ अलंपटः शीलधरो गुणाकरो हृष्टः परार्द्ध्या
व्यथितो दुःखितेषु ॥ अभूतशत्रुर्जगतः शोकहर्त्ता नैदाघिकं तापमिवोडुराज ॥
४८॥ अंतर्वहिश्चामलमब्जनेत्रं स्वपौरुषेछानुगृहीतरूपं ॥ पौत्रस्तव श्रीलल
नाललामं द्रष्टा स्फुरत्कुंडलमंडिताननं ॥४९॥ मैत्रेय उवाच ॥ श्रुत्वा भागवतं
पौत्रममोदत दितिर्भृशं ॥ पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वासीन्महामनाः ॥५०॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे चतुर्दशोध्यायः ॥१४॥ हतप्रभैः सुरैः पृष्टः
प्राह पंचदशो विधिः ॥ तद्बीजं विप्रशापादि वैकुंठे विष्णुभक्तयोः ॥१॥ ॥ मैत्रेय

रिजाताः॥ गंधेर्च्चितेतुलसिकाभरणेनतस्या यस्मिंस्तपःसुमनसोवहुमानयंति॥१९॥
तत्संकुलंहरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैदुर्यमारकतहेममयैर्विमानैः॥ येषांवृहत्कटित
टाःस्मितशोभिमुखः कृष्णात्मनांनरजआदधरुत्स्मयाद्यैः॥२०॥ श्रीरूपिणीक्वण
यतीचरणारविंदंलीलांवुजेनहरिसद्मनिमुक्तदोषा॥ संलक्षितेस्फटिककुड्यउ
पेतहेम्निसंमार्जतीवयदनुग्रहणेन्ययत्ना॥२१॥ वापीषुविद्रुमतटास्वमलामृताप्सु
प्रेष्यान्वितानिजवनेतुलसीभिरीशं॥ अभ्यर्चतीस्वलकमुन्नसमीक्ष्यवक्त्रमुच्छे
षितंभगवतेत्यमतांगयच्छ्रीः॥२२॥ यन्नव्रजंत्यघभिदोरचनानुवादात् शृण्वंतिये
न्यविषयाःकुकथाःमतिघ्नी॥ यास्तुश्रुताहतभगैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान्क्षिपंत्यश
रणेषुतमःसुहंत॥२३॥ येभ्यर्थितामपिचनोनृगतिंप्रपन्नाज्ञानंचतत्वविषयंसहध
र्मयत्र॥ नाराधनंभगवतोवितरंत्यमुसंमोहिताविततयावतमाययाते॥२४॥ यच्चव्रजं
त्यनिमिषामृषभानुवृत्त्यादूरेयमाह्युपरिनःस्पृहणीयशीलाः॥ भर्तुःमिथःसुयशसः
कथनानुरागवैक्लव्यवाष्पकलयापुलकीकृतांगाः॥२५॥ तद्विश्वगुर्वधिकृतंभुवनैकवं

ईक्षितुं ॥९॥ एष देव दितेः गर्भ ओजः काश्यपमर्पितं ॥ दिशस्तिमिरयन्सर्वा वर्द्धतेग्निरिवैध
सि ॥१०॥ मैत्रेय उवाच ॥ स प्रहस्य महाबाहो भगवान्छब्दगोचरः ॥ प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान्प्री
णन् रुचिरया गिरा ॥११॥ ब्रह्मोवाच ॥ मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वजा सनकादयः ॥ चेरुर्वि
हायसा लोकांल्लोकेषु विगतस्पृहा ॥१२॥ तएकदा भगवतो वैकुंठस्यामलात्मनः ॥ ययुर्वै
कुंठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतं ॥१३॥ वसंति यत्र पुरुषाः सर्वे वैकुंठमूर्त्तयः ॥ ये निमित्तनि
मित्तेन धर्मेणाराधयन् हरिं ॥१४॥ यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवान् शब्दगोचरः ॥ सत्वं
विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन् वृषः ॥१५॥ यत्र नैश्रेयसं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः स
र्वर्त्तुश्रीभिर्विभ्राजत् कैवल्यमिव मूर्त्तिमान् ॥१६॥ वैमानिकाः सललनाश्चरितानि
यत्र गायंति लोकसमलक्षपणानि भर्त्तुः ॥ अंतर्जलेनुविकसन्मधुमाधवीनां गं
धेन खंडितधियोप्यनिलं क्षिपंतः ॥१७॥ पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यू
हहंसशुकतित्तिरबर्हिणां यः कोलाहलो विरमतेऽचिरमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपे हरि
कथामिव गायमाने ॥१८॥ मंदारकुंदकुरबोत्पलचंपकार्णपुन्नागनागबकुलांबुजपा

भा० त०
४०

कनीयः॥३२॥नह्यतरं भगवतीह समस्तकुक्षावात्मानमात्मनि नभोमनसीव धीराः॥
पश्यंति यत्र युवयोः सुरलिंगिनोः किं मुत्पादितं कुक्षावात्मानमात्मनि नभो मनसी
वधीराः॥ पश्यंति यत्र युवयोः पश्यंति यत्र युवयोः सुरलिंगनो किं मुत्पादितं ह्युद
रभेदिभियंयनोस्य॥३३॥तद्वाममुष्य परमस्य विकुंठभर्त्तुः कर्त्तुः प्रकृष्टमिह धी
हिमंदधीभ्यां॥लोकानितोव्रजतमंतरभाव दृष्ट्यापापीयसस्त्रय इमे रिपवोस्य
यत्र॥३४॥तेषामितीरितमुभाववधार्य घोरं तं ब्रह्मदंडमनिवारणमस्त्र
पूगैः॥सद्योहरेरनुचरावुरुबिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकातरेण॥
३५॥भूयादघोनिभवद्भिरकारि दंडोयोनोहरेत सुरहेलनमप्यशेषं॥मावो
नतापकलया भगवत्स्मृतिघ्नो मोहोभवेदिहतुनौव्रजतोरधोधः॥३६॥एवं
तदैव भगवानरविंदनाभः स्वानां विबुधसदसि कृमममार्य हृद्यः॥तस्मिन्य

घंदिव्यंविचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः॥आपुःपरांमुदमपूर्वमुपेत्ययोगमायाबलेनमुनयः
तदथोविकुंठं॥२६॥तस्मिन्नतीत्यमुनयःषडसज्जमानाःकक्षाःसमानवयसावथसप्तमा
यां॥देवावऽचक्षतगृहीतगदौपरार्ध्यकुंडलकिरीटविटंकवेषौ॥२७॥मत्तःद्विरेफव
नमालिकयानिवीतौविन्यस्तयासितचतुष्टयबाहुमध्ये॥वक्त्रंभ्रुवाकुटिलयास्फु
टनिर्गमाभ्यांरक्तेक्षणेनचमनाग्रभसंदधानौ॥२८॥द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोर
पृष्ट्वापूर्वायथापुरटवज्रकपाटकायाः॥सर्वत्रतेऽविषमयामुनयःस्वदृष्ट्यायेसंचरंत्य
विहताविगताभिशंकाः॥२९॥तान्वीक्ष्यवातरसनान्चतुरःकुमारान्वृद्धान्दशार्द्ध
वयसोविदितात्मतत्वान्॥वेत्रेणचास्खलयतामतदर्हणांस्तौतेजोविहस्यभगवत्प्र
तिकूलशीलौ॥३०॥ताभ्यांमिषत्स्वनिमिषेषुनिषिध्यमानाःस्वर्हत्तमाह्यपिहरेःप्र
तिहारपाभ्यां॥ऊचुःसुहृत्तमदिदृक्षितभंगईषत्कामानुजेनसहसातउपप्लुता
क्षाः॥३१॥मुनयउचुः॥कोवामिहेत्यभगवत्परिचर्ययोच्चैःस्तद्धर्मिणांनिवसतांवि
षमःस्वभावः॥तस्मिन्प्रशांतपुरुषेगतविग्रहेवांकोआत्मवत्कुहकयोःपरिशं

भा०स्कं० तां च भजंतमंगं नेमुर्निरीक्ष्य न वितृप्तदृशो मुदा कैः॥४२॥ तस्यारविंदनयनस्य पदार
४२ विंदकिंजल्कमिश्रतुलसीमकरंदवायुः॥ अंतर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभ
मक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः॥४३॥ ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्य सुंद
रतराधरकुंदहासं॥ लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमंघ्रिद्वंद्वं नखारुणमणिश्र
यणं निदध्युः॥४४॥ पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरा
मं॥ पौंस्नं वपुर्दर्शयंतमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः॥४५॥ कुमारा
ऊचुः॥ योंतर्हितो हृदि गतोपि दुरात्मनां त्वं सोद्यैव नो नयनमूलमनंत राद्धः॥ यर्ह्येव
कर्णविवरेण गुहां गतो नः पित्रानुवर्णितरहो भवदुद्भवेन॥४६॥ तं त्वा विदाम भगव
न्परमात्मतत्वं सत्वेन संप्रति रतिं रचयंतमेषां॥ यत्तेनुतापविदितैर्दृढभक्तियो
गैरुद्ग्रंथयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः॥४७॥ नात्यंतिकं विगणयंत्यपि ते प्रसादं किं रामं०
त्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते॥ योंग त्वदंघ्रिशरणा भवतः कथायाः कीर्त्तन्यती ४९

योपरमहंसमहामुनीनाम न्वेषणीयचरणौ चलयन्सहश्रीः॥३७॥ तंत्वागतं
प्रतिहृतोपयिकंस्वपुंभिस्तेचक्षताऽक्षविषयंस्वसमाधिभाग्यं॥ हंसश्रियोर्व्यसन
योःशिववायुलोलशुभ्रातपत्रशशिकेशरसीकरांबुः॥३८॥ मुनिप्रशादसुमु
खंस्पृहणीयधामस्नेहावलोककलयाहृदिसंस्पृशंतं॥ श्यामेपृथावुरसि
शोभितयाचचूडामणिंसुभगयंतमिवात्मधिष्ण्यं॥३९॥ पीतांशुकेपृथुनि
तंबनिविस्फुरंत्याकांच्यालिभिःविरुतयावनमालयाच॥ वल्गुप्रकोष्ठवल
यंविनितासुतांसेविन्यस्तहस्तमितरेणधुनानमब्जं॥४०॥ विद्युत्क्षिपन्
मकरकुंडलमंडनार्हगंडस्थलोन्नसमुखंमणिमत्किरीटं॥ दोर्दंडखंड
विवरेहरतापरार्द्धहारेणकंधरगतेनचकौस्तुभेन॥४१॥ अत्रोपसृष्टमि
तिविस्मितमंदिरायाःस्वानांधियाविरचितंतवहुसौष्ठवाढ्यं॥ मह्यंभवस्यभव

भा० तृ०
८५

मे॥तद्धित्यात्मकृतंमन्येयत्तःस्वपुंभिरसत्कृताः॥४॥यन्नामानिचगृह्णातिलोकोभृ
त्येकृतागसि॥सोसाधुवादस्तत्कीर्त्तिंहंतित्वचमिवामयः॥५॥यस्यामृतामलयश
श्रवणानुग्राहासद्यःपुनातिजगदाश्वपचाद्विकुंठः॥सोहंभवद्भ्यउपलब्धसुती
र्थकीर्त्तिःछिंद्यांस्वबाहुमपिवःप्रतिकूलवृत्तिः॥६॥यत्सेवयाचरणपद्मपवित्ररेणुं
सद्यःक्षिताखिलमलंप्रतिलब्धशीलं॥नश्रीर्विरक्तमपिमांविजहातियस्याःप्रे
क्षालवार्थमितरेनियमान्वहंति॥७॥नाहंतथाद्मियजमानहविर्वितानेश्च्योत
घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन॥यद्ब्राह्मणस्यमुखतश्चरतोनुघासंतुष्टस्यमय्य
वहितैर्निजकर्मपाकैः॥८॥येषांबिभर्म्यहमखंडविकुंठयोगमायाविभूतिरम
लांघ्रिरजःकिरीटैः॥विप्रांस्तुकोनविषहेतयदर्हणांभःसद्यपुनातिसहचंद्र
ललामलोकान्॥९॥येमेतनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीयाभूतान्यलब्धशरणानि

षयशसः कुशलारसज्ञाः॥४८॥कामंभवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्ताच्चेतोलिवद्यदितुते पद
योरमेत। वाचश्चनस्तुलसिवद्यदितेंह्रिशोभाः पूर्येत तेगुणगुणैर्यदितेंह्रिशोभाः पू
र्येततेगुणगणैर्यदिकर्णरंध्रैः॥४९॥प्रादुश्चकर्थयदिदंपुरुहूतहोमंतेनेशानिर्हति
मवापुरलंदशोनः॥तस्माइदंभगवतेनमयद्विधेमयोऽनात्मनादुरुदयोभगवान्प्र
तीतः॥५०॥इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेतृतीयेस्कंधेपंचदशोध्यायः॥१५॥हरिणासं
त्विनैः विप्रैरनुनतैस्तुषोडशे॥तयोरसुरभावेपिकृतेनानुग्रहईर्यते॥१॥ ॥श्रीभग
वउवाच॥इतितद्गृणतांतेषांमुनीनांयोगधारिणां॥प्रतिनंद्यजगादेदंविकुंठनि
लयोविभुः॥१॥श्रीभगवानुवाच॥एवंतौपार्षदौमह्यंजयोविजयएवच॥कदर्थी
कृत्यमांयद्वोवह्वकाष्टामतिक्रमं॥२॥यस्त्वेतयोर्धृतोदंडोभवद्भिर्मामनुव्रतैः॥
सएवानुमतोस्माभिर्मुनयोदेवहेलनात्॥३॥तद्वः प्रशादयाम्यद्यब्रह्मदैवंपरंहि

भा०तृ० ४२

रं दैवं ब्राह्मणं किल ते प्रभो ॥ विप्राणां देवदेवानां भगवानात्मदैवतं ॥१७॥ त्वत्तः सनातनो
धर्मो रक्ष्यते तनुभिस्तव ॥ धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकारो भवान्मतः ॥१८॥ तरंति ह्यंज
सा मृत्युं निवृत्ता यदनुग्रहात् ॥ योगिनः स भवान् किं स्विदनुगृह्येत यत्परैः ॥१९॥
यं वै विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः ॥ धन्यार्पितांघ्रि
तुलसीनवदामधाम्नो लोकं मधुव्रतपतेरिव कामयाना ॥२०॥ यस्तां विविक्तचरि
तैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत्परमभागवतः प्रसंगः ॥ स त्वं द्विजानुपथपुण्यरजःपुनी
तः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वं ॥२१॥ धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुगैः त्रिभिः स्वै
पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थं ॥ नूनं भूतं तदभिघाति रजस्तमश्च सत्त्वेन नो वर
दया तनुवा निरस्य ॥२२॥ न त्वं द्विजोत्तमकुलं यदि हात्मगोपं गोप्ता वृषः स्वर्हणेन सस्
नृतेन ॥ तर्ह्येव नंक्ष्यति शिवस्तव वेदमार्गो लोको ग्रहीष्यदृषभस्य हि तत्प्रमाणं ॥२३॥
तत्तेनभीष्टमिव सत्त्वनिधेर्विवित्सोः क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धृतारेः ॥ नैता

चभेदबुध्या ॥ ईदृसं त्वयनंतदृशो ह्यहिमन्यवस्तान् गन्धारूषाममकुषंत्यघिरंड
नेत्रः ॥ १० ॥ ये ब्राह्मणान्मायया धियाक्षिपंतोर्चयंतः स्तपद्धदः स्मितसुधोक्षितप
द्मवक्त्राः ॥ वाण्यानुरागकलया त्मजवद्गृणंतः संबोधयंत्यहमिवाहमुपाहृतस्मै
॥ ११ ॥ तन्मे स्वभर्तुरवसायमलक्ष्यमाणो युष्मद्व्यतिक्रमगतिं प्रतिपद्यसद्यः ॥ भू
योममांतिकमितां तदनुग्रहो मे यत्कल्पतामचिरतो भृतयोर्विवासः ॥ १२ ॥ ब्रह्मो
वाच ॥ अथोतस्याशतीं देवीमृषीकुल्यां सरस्वतीं ॥ नास्वाद्य मन्युदष्टानां तेषामा
त्मा प्यतृप्यत ॥ १३ ॥ सतीं व्यादाय शृण्वंतो लघ्वीं गुर्वर्थगह्वरां ॥ विगाह्यागाधगं
भीरां नं विदुस्तच्चिकीर्षितं ॥ १४ ॥ ते योगमायया रब्धपारमेष्ठ्यमहोदयं ॥ ऊचुः
प्रांजलयो विप्राः प्रहष्टाः क्षुभितत्वचः ॥ १५ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ न वयं भगवन्विद्मः
तव देव चिकीर्षितं ॥ कृतो मेनुग्रहश्चेति यदध्यक्षप्रभाषसे ॥ १६ ॥ ब्राह्मणस्यप

भा०त्र० श्रियो ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयो ॥ ३२ ॥ तदा विकुंठधिषणात्तयोः पततमानयोः ॥
४४ हाहाकारो महानासीत् विमानाग्र्येषु पुत्रकाः ॥ ३३ ॥ तावेव ह्यधुना प्राप्तौ पार्षदौ प्रव
रौ हरेः ॥ दितेः जठरनिर्विष्टं काश्यपं तेज उल्बणं ॥ ३४ ॥ तयोरसुरयोरद्य तेजस्थि
तलयोद्भव हेतुराद्यो योगेश्वरैरपि दुरत्यययोगमाया ॥ क्षेमं विधास्यति स नो भ
गवांस्त्र्यधीशो तत्रास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागव
ते महापुराणे तृतीस्कंदे षोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ ततः शप्तदशे जन्म तयोर्ल्लोकभयं
करं ॥ हिरण्याक्षप्रभावश्च वर्ण्यते दिग्जयोद्भुतः ॥ १ ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ निश
म्यात्मभुवा गीतं कारणं संकयोज्झिताः ॥ ततः सर्वे न्यवर्त्तंत त्रिदिवाय दिवौकसः ॥
१ ॥ दितिस्तु भर्त्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी ॥ पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे य
मौ ॥ २ ॥ उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयोः ॥ दिवि भुव्यंतरिक्षे च लोकस्यो राम० ४४
रुभयावहाः ॥ ३ ॥ सहाचला भुवश्चेलुः दिशः सर्वाः प्रजज्वलुः ॥ सोल्काश्चाशनयः

वता अधिपतेः वत विश्वभर्त्तुस्तेज क्षतंत्ववनतम्मसते विनोदः ॥२४॥ यं वानयोर्दमम
धीश भवान् विधत्ते वृत्तिं नु तदनु मन्महि निर्विलीकं ॥ अस्मासु वाय उचितो ध्रियतां
स दंडो येऽनागसो वयममुं क्षमहि किल्बिषेण ॥२५॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ सुरेतरग
तिं प्रतिपद्य सद्यः संरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ ॥ भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो
दृष्टूनयनानंदभाजनं ॥ वैकुंठं तदधिष्ठानं वः शापो मयैव निर्मित तत्स्तदवेत विप्राः ॥
२६॥ ब्रह्मोवाच ॥ अथ ते मुनयो दृष्टूनयनानंदभाजनं ॥ वैकुंठं तदधिष्ठानं वैकुंठंच
स्वयंप्रभुं ॥२७॥ भगवंतं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च ॥ प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसंतो वै
ष्णवीं श्रियं ॥२८॥ भगवाननुगावाह यात माभैष्टमस्तु शं ॥ ब्रह्मतेजः समर्थोपि हंतुं
नेच्छे मतं तु मे ॥२९॥ मयि संरंभयोगेन निस्तीर्य ब्रह्महेलनं ॥ प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेना
ल्पीयसा पुनः ॥३०॥ द्वास्थावादिश्य भगवान् विमानश्रेणिभूषणं ॥ सर्वातिशयया ल
क्ष्म्याजुष्टं स्वं धिष्ण्यमाविशत् ॥३१॥ तौ तु गीर्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकतः ॥ हत

नास्त्र

भा०तृ० रस्वरं ॥१४॥ दृष्ट्वा तांश्च महोत्पातानतत्तत्वविदः प्रजाः ॥ ब्रह्मपुत्रान् ऋते भीताः मेनिरे वि
५५ श्वसंप्लवं ॥१५॥ तावादिदैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरुषौ ॥ ववृधातेश्मसारेण का
येनाद्रीपती इव ॥१६॥ दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभिः निरुद्धकाष्ठौ स्फुरदंगदा
भुजौ ॥ गाः कंपयंतौ चरणैः पदे पदे कट्या सुकांच्यार्कमतीत्य तस्थतुः ॥१७॥ प्रजा
पतिर्नाम तयोरकार्षीद्यः प्राक् स्वदेहाद्यमयोरजायत ॥ तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः
प्रजा यं तं हिरण्याक्षमसूत साग्रतः ॥१८॥ चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्रह्मवरेण च ॥
वशे सपालाल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः ॥१९॥ हिरण्याक्षोनुजस्तस्य प्रियः प्रीति
कृदन्वहं ॥ गदापाणिर्दिवं जातो युयुत्सुर्मृगयन्रणं ॥२०॥ तं वीक्ष्य दुःसहजवर
णत्कांचननूपुरं ॥ वैजयंत्या स्रजा जुष्टं अंसन्यस्तमहागदं ॥२१॥ मनोवीर्यवरोत्सि
~~ग्भ्यावं लौ वावं अपं श्पं ह्यानदं वमंशं~~
क्तमसृण्यमकुतोभयं ॥ भीता निलिल्युरे देवा
२३॥ ततोनिवृत्तः क्रीडिष्यन् ताक्ष्यत्रस्ताइवाहयः ॥२२॥ सवै तिरोहितान् दृष्ट्वा सहसा स्वे

पेतुः केतवश्चार्त्तिहेतवः॥४॥ववौवायुः सुदुःस्पर्शः फूत्कारानीरयन्मुहुः॥उन्मू
लयन्नगपतीन्वात्यानीको रजोध्वजः॥५॥उद्धसत्तडिदंभोदघटया नष्टभाग
णे॥ व्योम्नि प्रविष्टतमसा न स्म व्यादृश्यते पदं॥६॥ चुक्रोश विमना वार्द्धिरुदूर्मि
ज्वलितोदरः॥ सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभुः शुष्कपंकजाः॥७॥ मुहुः परिधयो भूव
न् सराह्वोः शशिसूर्ययोः॥ निर्घाता रथनिर्ह्रादा विवरेभ्यः प्रजज्ञिरे॥८॥ अंतर्ग्रामेषु मुख
तो वमंत्यो वन्हिमुल्वणं॥ सृगालोलूकटंकारैः प्रणेदुरशिवा शिवा॥९॥ संगीतवद्रोदन
वदुन्नमय्य शिरोधरान्॥ व्यमुंचन् विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः॥१०॥ खराश्च क
र्कशैः क्षत्तः खुरैर्घ्नंतो धरातलं॥ खर्कार रभसा मत्ताः पर्यधावन्वरूथशः॥११॥ रूदंतो रा
सभास्त्रस्ता नीडादुदपतन्खगाः॥ घोषेरण्येच पशवः शकृन्मूत्रमकुर्वत॥१२॥ गावो
त्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाः पूयवर्षिणः॥ व्यरुदन्देवलिंगानि द्रुमाः पेतुर्विनानिलं॥
१३॥ ग्रहान्पुण्यतमानन्ये भगणांश्चापि दीपिताः॥ अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधश्चप

सुरर्षभं हि तं मनस्विनो यं गृणन्ति भवादृशाः ॥ ३० ॥ तं वीरमारादभिपद्य विस्मयः श
यिष्यसे वीरशये श्वभिर्वृतः ॥ यस्त्वद्विधानामसतां प्रशान्तये रूपाणि धत्ते सदनु
ग्रहेच्छया ॥ ३१ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
अष्टादशे हिरण्याक्षधरोद्धृत्यवराहयोः ॥ निर्विशेषं महायुद्धं देवत्रातं निरूप्यते ॥
१ ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ तदेवमाकर्ण्य जलेशभाषितं महामनास्तद्विगणय्य दुर्मदः ॥
हरेर्विदित्वा गतिमंग नारदाद्रसातलं निर्विविशे त्वरान्वितः ॥ १ ॥ ददर्श तत्राभि
जितं धराधरं प्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया ॥ मुष्णन्तमक्ष्णा स्वरुचोरुणश्रिया
जहास चाहो वनगोचरो मृगः ॥ २ ॥ आहैनमेह्यज्ञ महीं विमुंच नो रसौकसां विश्व
सृजेयमर्पिता ॥ न स्वस्ति यास्यस्यनया ममेक्षतः सुराधमासादितसूकराकृते ॥
३ ॥ त्वं नः सपत्नैरभवाय किं भृतो यो मायया हंत्यसुरान्परोक्षजित् ॥ त्वां योगमाया
बलमल्पपौरुषं संस्थाप्य मूढ प्रमृजे सुहृच्छुचः ॥ ४ ॥ त्वयि संस्थिते गदयाशीर्ण
शीर्षण्यस्मद्भुजच्युतया ये च तुभ्यं ॥ बलिं हरन्त्यृषयो ये च देवाः स्वयं सर्वे न भविष्य

न्दैत्यराट्सेंद्रान्देवगणान्क्षीवान्अपश्यद्व्यनदद्भृशं॥२३॥ततोनिवृत्तःक्री
डिष्यन्गंभीरंभीमनिस्वनं॥विजिगाहेमहासत्वोवार्द्धिमत्तइवद्विपः॥२४॥तस्मिन्
प्रविष्टेवरुणस्यसैनिकाःयादोगणाःसन्नधियःससाध्वसाः॥अहन्यमानाअपित
स्यवर्चसाप्रधर्षितादूरतरंप्रदुद्रुवुः॥२५॥सवर्षपूगानुदधौमहाबलश्चरन्महोर्मी
न्श्वसनेरितान्मुहुः॥मौर्व्याभिजघ्नेगदयाविभावरीमासेदिवांस्तातपुरींप्रचेतसः॥
२६॥तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकंयादोगणानामृषभंप्रचेतसं॥स्मयन्प्रलब्धुंप्र
णिपत्यनीचवज्जगादमेदेह्यधिराजसंयुगं॥२७॥त्वंलोकपालाधिपतिर्बृहच्छ्रवा
वीर्यापहोदुर्मदवीरमानिनां॥विजित्यलोकेखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेन
पुरायजत्प्रभो॥२८॥सएवमुत्सिक्तमदेनविद्विषादृढंप्रलब्धोभगवानन
पांपतिः॥रोषंसमुत्थंशमयन्स्वयाधिया अवोचदंगोपशमंगतावयं॥२९॥
पश्यामिनान्यंपुरुषात्पुरातनाद्यःसंयुगेत्वांरणमार्गकोविदं॥आराधयिष्यत्य

भा०त०
८७

पिपर्त्तिसम्म ॥१२॥ मैत्रेय उ० ॥ सोधिक्षिप्तो भगवता प्रलब्धश्च रुषा भृशं ॥ आजहा
रोल्बणं क्रोधं पीड्यमानो हिराडिव ॥१३॥ विसृजन्नमर्षितश्वासान्मन्युप्रचलि
तेंद्रियः ॥ आसाद्य तरसा दैत्यो गदयाभ्यहनद्धरिं ॥१४॥ भगवांस्तु गदावेगं वि
सृष्टं रिपुणोरसि ॥ अवंचयन्तिरश्चीनो योगारूढ इवांतकं ॥१५॥ पुनर्गदां
[illegible] स्वांमादाय भ्रामयंतमभीक्ष्णशः ॥ अभ्यधावद्धरिः क्रुद्धः संरंभाद्दष्टद
च्छदं ॥१६॥ ततश्च गदयारातिं दक्षिणस्यां भ्रुवि प्रभुः ॥ आजघ्ने स तु तां सौम्य गदया
कोविदोहनत् ॥१७॥ एवं गदाभ्यां गुर्वीभ्यां हर्यक्षो हरिमेधसः ॥ जिगीषया सु = व
संरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥१८॥ तयोः स्पृधोस्तिग्मगदाहतांगयोः क्षतास्र
वघ्राणविवृद्धमन्य्वोः ॥ विचित्रमार्गांश्चरतोर्जिगीषया व्यभादिलायामिव शुष्मि
णोर्मृधे ॥१९॥ दैत्यस्य यज्ञावयवस्य मायागृहीतवाराहतनोर्महात्मनः ॥ कौ
रव्य मह्यां द्विषतोर्विमर्दनं दिदृक्षुरागादृषिभिर्वृतः स्वराट् ॥२०॥ आसन्नशौ

त्यमूलाः ॥५॥ सतुद्यमानो गिरिदुरुक्तितोमरैर्दृष्ट्वाग्रगागामुपलल्लसभीतां ॥ तो दंम
षन् निरगादंबुमध्यात् ग्राहाद्भुतः सकरेणुर्यथेभः ॥६॥ तं निःसरंतं सलिलादनुद्रुतो
हिरण्यकेशोद्विरदं यथाडुषः ॥ करालदंष्ट्राशनिनिस्वनो ब्रवीद्गतह्रियं किं त्वस
तां विगर्हितं ॥७॥ स गामुदस्तात्सलिलस्य गोचरे विन्यस्य गामदधात्स्वसत्वं ॥ अ
भिष्टुतो विश्वसृजां प्रसूनैरापूर्यमाणो विबुधैः पपतोरेः ॥८॥ परानुषक्तं तपनी
योपकल्प्यं महागदं कांचनचित्रदंशं ॥ मर्मास्पभीक्ष्णं प्रतुदंतं दुरुक्तैः प्रचंडमन्युः
प्रहसन् तं बभाषे ॥९॥ श्रीभगवानु० ॥ सत्यं वयं भो वनगोचरा मृगा युष्मद्विधान्
मृगये ग्रामसिंहान् ॥ न मृत्युपाशैः प्रतिमुक्तस्य वीरा विकत्थनं तव गृह्णंत्यभद्र ॥१०॥
एते वयं न्यासहरा रसौकसां गतह्रियो गदया द्राविता स्ते ॥ तिष्ठामहे थापि कथंचि
दाजौ स्थेयं क्व यामो बलिनोत्पाद्य वैरं ॥११॥ त्वं पद्रथानां किल यूथपाधिपो घटस्व
नोस्वस्तय आश्वनूहः ॥ संस्थाप्य चास्मान् प्रमृजाश्रु स्वकानां यः स्वां प्रतिज्ञां नाति

भा० तृ०
५९

॥ ॥श्रीमैत्रेयउवाच॥ अवधार्यविरिंच्यस्यनिर्व्यलीकामृतंवचः॥ प्रहस्यप्रेमगर्भेणतत
दपांगेनसोग्रहीत्॥१॥ ततस्सपत्नंमुखतश्चरंतमकुतोभयं॥ जघानोत्पत्यगद
याहनावसुरमक्षजः॥२॥ साहतातेनगदयाविहिताभगवत्करात्॥ विघूर्णितापतद्रे
जेतदद्भुतमिवाभवत्॥३॥ सतदालब्धतीर्थोपिनबबाधेनिरायुधं॥ मानयन्समृधे
धर्मंविष्वक्सेनंप्रकोपयन्॥४॥ गदायामपविद्धायांहाहाकारेविनिर्गते॥ मा
नयामासतद्धर्मंसुनाभंचास्मरद्विभुः॥५॥ तंव्यग्रचक्रंदितिपुत्राधमेनस्वपार्ष
दमुख्येनविषज्जमानं॥ चित्रावाचोतद्विदांखेचराणांतत्रास्मासन्स्वस्ति
तेमुंजहीति॥६॥ सतंनिशम्यात्तरथांगमग्रतोव्यवस्थितंपद्मपलासलो
चनं॥ विलोक्यचामर्षपरिप्लुतेंद्रियोरुषास्वदंतछदमादशछ्वसः॥७॥ क
रालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यांसंचक्षाणोदहन्निव॥ अभिप्लुत्यस्वगदयाहतोसित्वं
हनद्धरिं॥८॥ गदासव्येनतांसाधोभगवान्यज्ञसूकरः॥ लीलयामिषतःश

डीरमपेतसाध्वसं कृतप्रतीकारमहार्यविक्रमं॥ विलक्ष्य दैत्यं भगवान् सहस्रणीर्जगाद
नारायणमादिसूकरं॥२१॥ ब्रह्मोवाच॥ एषते देवदेवानामंघ्रिमूलमुपेयुषां॥
विप्राणांसौरभेयीनांभूतानामप्यनागसां॥२२॥ आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धव
रोसुरः॥अन्वेषन्नप्रतिरथोलोकानटतिकंटकः॥२३॥मैनंमायाविनंदृप्तंनिरंकु
शमसत्तमं॥आक्रीडबालवद्देवयथाशीविषमुत्थितं॥२४॥नयावदेषवर्द्धेत
स्वांवेलांप्राप्यदारुणः॥स्वांदेवमायामास्थायतावज्जह्यघमच्युत॥२५॥एषाघो
रतमासंध्यालोकदुःखकरीप्रभो॥उपसर्पतिसर्वात्मन्सुराणांजयमावह॥२६॥अ
धुनैषोभिजिन्नामयोगोमौहूर्त्तिकोह्यगात्॥शिवायनस्त्वंसुहृदामाशुनिस्तरदुस्तरं॥
२७॥दिष्ट्यात्वांविहितंमृत्युमयमासादितःस्वयं॥विक्रम्यैनंमृधेहत्वालोकानांधेहिश
र्मणि॥२८॥ ॥इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेअष्टादशोध्यायः॥१८॥उन
विंशोविरिंच्याभिप्रार्थितेनमहामृधे॥वाराहेणहिरण्याक्षवधःश्लाघ्योनुवर्ण्यते॥१॥

५ भवत्सहसाहृदिवेपथुः॥स्मरंत्याःभर्तुरादेशंस्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे॥२३॥विनष्टासुस्वमायासु ५
भा०त० नयद्भूमिः॥वर्षद्भिःपूयकेशासृक्विण्मूत्रास्थीनिचासकृत्॥१९॥गिरयःप्रत्यदृश्यंतना
९९ नायुधमुचोदिवि॥दिग्वाससोयातुधान्यःशूलिन्योमुक्तमूर्द्धजाः॥२०॥वहुभिर्यक्षर
क्षोभिःपत्यश्वरथकुंजरैः॥आततायिभिरुत्सृष्टाहिंस्रावाचोतिवैशसाः॥२१॥प्रादु
ष्कृतानांमायानामासुरीणांविनाशनं॥सुदर्शनास्त्रंभगवान्प्रायुंक्तदयितंत्रिपात्॥२२॥
तदादितेःसमँभूयश्चाव्रज्यकेशवं॥रुषोपगूहमानोमुंददृशेवस्थितंवहिः॥२४॥
तंमुष्टिभिर्विनिघ्नंतंवज्रसारैरधोक्षजः॥करेणकर्णमूलेहन्यथात्वाष्ट्रंमरुत्पतिः
२५॥सआहतोविश्वसृजाह्यवज्ञयापरिभ्रमद्गात्रउदस्तलोचनः॥विकीर्णवाह्वंघ्रि
शिरोरुहोपतद्यथानगेंद्रोलुलितोनभस्वता॥२६॥क्षितौशयानंतमकुंठवर्चसंकरा
लदंष्ट्रंपरिदष्टदच्छदं॥अजादयोवीक्ष्यशशंसुरागताअहोइमंकोनुलभेतसंस्थि
तिं॥२७॥यंयोगिनोयोगसमाधिनारहोध्यायंतिलिंगादसतोमुमुक्षया॥तस्यैष
दैत्यर्षभपदाहतोमुखंप्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्जह॥२८॥एतौतौपार्षदावस्यशापा
द्यातावसद्गतिं॥पुनःकतिपयैःस्थानंप्रपत्स्येतेहजन्मभिः॥२९॥देवाऊचुः॥नमो

त्रोप्राहरद्धातरं हंसं ॥९॥ आह वायुधमादत्त्व घरस्वत्वं जिगीषसि ॥ इत्युक्तः स तया भूयः
ताडयन् व्यनदद्दूरं ॥१०॥ तां स आपततीं वीक्ष्य भगवान् समवस्थितः ॥ जग्राह लीलया प्रा
प्तां गु[illegible]रुत्वा निववपन्नगी ॥११॥ स्वपौरुषे प्रतिहते हतमानो महासुरः ॥ नैछत्स्म दांदी
यमानां हरिणा विगतःप्रभः ॥१२ जग्राह त्रिशिखं शूलं ज्वलज्ज्वलनसन्निभं ॥ यज्ञाय
ध्वंतरूपाय विप्राया भिचरन्यथा ॥१३ तदोजसा दैत्यमहाभटार्पितं चकाशदंतःख
उदीर्णदीधितिं ॥ चक्रेण चिच्छेद निशांतनेमिना हरिर्यथा तार्क्ष्यपतत्रमुज्झितं ॥१४॥
हृते क्रेण श्व शूले वहुधारिणा हरेः प्रत्येत्या विस्तीर्णमुरो विभूतिमतः ॥ प्रवृद्धरोषसकठो
रमुष्टिना नदन् प्रहत्यांतरधीयतासुरः ॥१५॥ तेनेत्थमाहतः क्षत्त भगवानादिशूकरः ॥
नाकंपत मनाक्कापि मालाहत इव द्विपः ॥१६॥ अथो दुधाव सज्जन्मायां योगमायेश्वरे ह
रौ ॥ यां विलोक्य प्रजास्त्रस्ता मेनिरे स्यापसंयमं ॥१७॥ प्रववुर्वायवश्चंडास्तमः पासवमैर
यन् ॥ दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव ॥१८॥ द्यौनष्टभगणाभ्रौघैः सविद्युत्स्त

भा०तृ० मलंपवित्रंधन्यंयशस्यंपदमो~~इत्तौजसौविमुच्येतेत्रै~~युराशिषं॥प्राणेंद्रियाणां
५० युधिशौर्यवर्द्धनंनारायणोंतेगतिरंगश्रृण्वतां॥३८॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
तृतीयस्कंधेएकोनविंशतिमोध्यायः॥१९॥विंशेवराहजन्मादिव्यवधानाद्दृष्यादि
तः॥सर्गोधुस्मार्यत्तेवक्तुमन्वयंप्रस्तुतंमनोःप्रतिष्ठांस्थानंश्चध्यस्यप्राप्य॥ ॥
शौनकउवाच॥महींप्रतिष्ठामध्यस्यसौतेस्वायंभुवोमनुः॥कान्यन्वतिष्ठद्द्वारा
णिमार्गायावरजन्मनां॥१॥क्षत्तामहाभागवतःकृष्णस्यैकांतिकसुहृत्॥यस्त
त्याजाग्रजंकृष्णेसापत्यमघवानिति॥२॥द्वैपायनादनवरोमहित्वेतस्यदेहजः॥
सर्वात्मनाश्रितःकृष्णंतत्परांश्चाप्यनुव्रतः॥३॥किमन्वपृछन्मैत्रेयंविरजस्तीर्थसे
वया॥उपगम्यकुशावर्त्तआसीनंतत्ववित्तमं॥४॥तयोःसंवदतोःसूतप्रवृत्ताह्यम
लाकथाः॥आपोगांगाइवाघघ्नीर्हरेःपादांबुजाश्रयाः॥५॥तानःकीर्त्तयभद्रंतेकीर्त्त
न्योदारकर्मणः॥रसज्ञकोनुतृप्येतहरिलीलामृतंपिबन्॥६॥एवमुग्रश्रवाःपृष्ट रा०म०
ऋषिभिर्नैमिषायनैः॥भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाहश्रूयतामिति॥७॥सूतउवाच॥ ५०

नमस्तेखिलयज्ञतंतवेस्थितौगृहीतामलसत्वमूर्त्तये॥दिष्ट्याहतोयंजगताम
रुंतुदस्त्वत्पादभक्त्यावयमीशनिर्वृताः॥३०॥श्रीमैत्रेयउवाच॥एवंहिरण्याक्षम
सह्यविक्रमंससादयित्वाहरिरादिसूकरः॥जगामलोकंस्वमखंडितोत्सवंसमी
डितोपुष्करविष्टरादिभिः॥३१॥मयायथानुक्तमवादितेहरेःकृतावतारस्यसुमि
त्रचेष्टितं॥यथाहिरण्याक्षउदारविक्रमोमहामृधेक्रीडनवन्निराकृतः॥३२॥
सूतउवाच॥इतिकौषारवाख्यातामाश्रुत्यभगवत्कथां॥क्षत्तानंदंपरंलेभेम
हाभागवतोद्विज॥३३॥अन्येषांपुण्यश्लोकानामुद्दामयशसांसतां॥उपश्रु
त्यभवेन्मोदः श्रीवत्सांकस्यकिंपुनः॥३४॥योगजेंद्रंझषग्रस्तंध्यायंतंचरणांबु
जं॥क्रोशंतीनांकरेणूनांकृच्छ्रतोमोचयद्द्रुतं॥३५॥तंसुखाराध्यमृजुभिर
नन्यशरणैर्नृभिः॥कृतज्ञःकोनुसेवेतदुराराध्यमसाधु
भिः॥३६॥योवैहिरण्याक्षवधंमहाद्भुतंविक्रीडितंकारणसूकरात्मनः॥शृणो
तिगायंत्यनुमोदतेंजसाविमुच्यतेब्रह्मवधादपिद्विजाः॥३७॥एतन्महापुण्य

भा०तृ० कसंस्थांयथापूर्वंनिर्ममेसंस्थायात्मया॥१७॥ससर्जछाययाविद्यांपंचपर्वाणमग्रतः॥
५१ तामिस्रमंधतामिस्रंतमोमोहोमहातमः॥१८॥विससर्जात्मनःकायंनाभिनंदंस्तमो
मयं॥जगृहुर्यक्षरक्षांसिरात्रिंक्षुत्तृट्समुद्भवां॥१९॥क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्तेतंम
त्तुमभिदुद्रुवुः॥मारक्षतैनंजक्षध्वमित्यूचुःक्षुत्तृडर्दिताः॥२०॥देवस्तानाहसंविग्नोमा
मांयक्षतरक्षत॥अहोमेयक्षरक्षांसिप्रजायूयंबभूविथ॥२१॥देवताःप्रभयादीव्यन्
देवप्रमुखतोसृजन्॥तेहारिषुर्देवयंतोविसृष्टांतांप्रभामहः॥२२॥देवोदेवान्
जघनतःसृजतिस्मातिलोलुपान्॥तएनंलोलुपतयामैथुनायाभिपेदिरे॥२३॥
ततोहसन्सभगवानसुरैर्निरपत्रपैः॥अन्वीयमानस्तरसाक्रुद्धोभीतपरापत
न्॥२४॥सउपव्रज्यवरदंप्रपन्नार्तिहरंहरिं॥अनुग्रहायभक्तानामनुरूपात्मदर्श
नं॥२५॥पाहिमांपरमात्मंस्तेप्रेषणेनासृजंप्रजाः॥ताइमाजभितुंपापाउपाक्रामंति राम०
मांप्रभो॥२६॥त्वमेकःकिललोकानांक्लिष्टानांक्लेशनाशनः॥त्वमेकक्लेशदस्तेषा ५१
मनासन्नपदांतव॥२७॥सोवधार्यास्यकार्पण्यंविविक्ताध्यात्मदर्शनः॥विमुच्या

हरेर्धतन्नोऽङ्गनोमाययानिश्वसगोरूद्दरणंरसानलात् ॥ लीलांहिरण्याक्षमवज्ञयाहतंसं
जातहर्षोमुनिमाहभारतः ॥ ८ ॥ श्रीविदुरोवाच ॥ प्रजापतिपतिःसृष्ट्वा प्रजासर्गेप्रजा
पति ॥ किमारभततमेब्रह्मन् प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ॥ ९ ॥ येमरीच्यादयोविप्रायस्तुस्वा
यंभुवोमनुः ॥ तेवैब्रह्मणआदेशात्कथमेतदभावयन् ॥ १० ॥ सद्वितीयाःकिमसृज
न्स्वतंत्रानुत्तकर्मसु ॥ आहोस्वित्संहताःसर्वइदंस्मसमकल्पयन् ॥ ११ ॥ मैत्रेयउवा
च ॥ दैवेनदुर्वितर्क्येणपरेणानिमिषेणवा ॥ जातक्षोभाद्भगवतोमहानासीद्गुण
त्रयात् ॥ १२ ॥ रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगोदैवचोदितात् ॥ जातःससर्जभूतादिर्विय
दादीनिपंचशः ॥ १३ ॥ तानिचैकैकशःस्रष्टुमसमर्थानिभौतिकं ॥ संहत्यदैवयोगेनहैम
मंडमवासृजन् ॥ १४ ॥ सोपविष्टाब्धसलिलेआंडकोशोनिरात्मकः ॥ साग्रंवैवर्षसाह
स्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः ॥ १५ ॥ तस्यनाभेरभूत्पद्मंसहस्रार्कोरुदीधिति ॥ सर्वजीव
निकायौकोयत्रस्वयमभूत्स्वराट् ॥ १६ ॥ सोनुप्रविष्टोभवनापःशेतेसलिलाशये ॥ लो

ज्योत्स्नां कांतिमतीं प्रियं त एव वाद दुःप्रीत्या विश्वावसुपरोगमाः॥३९॥ स सृष्टा भूतपि
शाचांश्च भगवानात्मतंद्रिणा॥ दिग्वाससो मुक्तकेशान्वीक्ष्य चामीलयद्दृशौ॥४०॥
जगृहुस्तद्विसृष्टां तां जृंभणाख्यां तनुं प्रभो॥ निंद्रामिंद्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृ
श्यते॥ येनोच्छिष्टान्धर्षयंति तमुन्मादं प्रचक्षते॥४१॥ उर्जस्वंतं मन्यमान आत्मानं भ
गवानजः॥ साध्यान्गणान्पितृगणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः॥४२॥ त आत्मसर्गं तं का
यं पितरः प्रतिपेदिरे॥ साध्येभ्यश्च पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्वते॥४३॥ सिद्धविद्याध
रांश्चैव तिरोधानेन सोसृजत्॥ तेभ्योददात्तमात्माभासं विलोकयन्॥४५॥ ते एत
जगृहूरूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना॥ मिथुनीभूय गायंतस्तमेवोषसि कर्मभिः॥४६॥
देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिंतया॥ सर्गेनुपचिते क्रोधादुत्ससर्ज ह तद्वपुः॥४७
येहीयंतामुतः केशा अहयस्तेंगजज्ञिरे॥ सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा नागा भोगोरुकंधराः॥
४८॥ स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः॥ तदा मनून्ससर्जांते मनसा लोक
भावनान्॥४९॥ तेभ्यः सोसृजत्स्वीयं पुरुषमात्मनः॥ तान् दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्र

त्मनतुंघोरामित्युक्तोविमुमोचह॥२८॥ तांक्वणच्चरणांभोजांमदविह्वललोचनां॥
कांचीकलापविलसद्दुकूलछिन्नरोधसां॥२९॥ अन्योन्यश्लेषयोतंगनिरंतरपयो
धरां॥ सुनासांसुद्विजांस्निग्धहासलीलावलोकनां॥३०॥ गूहंतीव्रीडयात्मानंनी
लालकवरूथिनीं॥ उपलभ्यासुराधर्मसर्वेसंमुमुहुस्त्रियं॥३१॥ अहोरूपमहोधैर्यम
होअस्यानवंवयः॥ मध्येकामयमानानामकामेवविसर्पत्ति॥३२॥ वितर्कयंतोवहुधातां
संध्यांप्रमदाकृतिः॥ अभिसंभाव्यविश्रंभात्पर्यपृछन्कुमेधसः॥३३॥ कासिकस्यासि
रंभोरुकोवार्थस्तेत्रभामिनि॥ रूपद्रविणपण्येनदुर्भगान्नोविवाधसे॥३४॥ यावाकावि
त्वमबलेदिष्ट्यासंदर्शनंतवउत्सुनोषीक्षमाणानांकंदूकक्रीडयामनः॥३५॥ नैकत्रते
जयतिशालिनिपादपद्मंघ्नंत्यामुहुःकरतलेनपतत्पतंगं॥ मध्यंविषीदतिबृहत्स्त
नभारभीतंशांतेवदृष्टिरमलासुशिखासमुहः॥३६॥ इतिसायंतनींसंध्यामसुराप्रम
दायतीं॥ प्रलोभयंतींजगृहुर्मत्वामूढधियस्त्रियं॥३७॥ प्रहस्यभावगंभीरंजिघ्रंत्या
त्मानमात्मना॥ कांत्याससर्जभगवान्गंधर्वाप्सरसांगणान्॥३८॥ विससर्जतनुंतांवै

भा०टी०
५३

चमानवी॥५॥श्रीमैत्रेयउ०॥ प्रजाःसृजेतिभगवान्कर्दमोब्रह्मणोदितः॥ससरस्व
त्यांतपस्तेपेसहस्राणांसमादश॥६॥ततःसमाधियुक्तेनक्रियायोगेनकर्दमः॥संप्र
पेदेहरिंभक्त्याप्रपन्नवरदाशुषं॥७॥तावत्प्रसन्नोभगवान्पुष्कराक्षःकृतेयुगे॥
दर्शयामासतंक्षत्तःशाब्दंब्रह्मदधद्वपुः॥८॥संतंविरजमर्काभंसितपद्मोत्पलस्र
जं॥स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जंविरजांबरं॥९॥किरीटिनंकुंडलिनंशंखचक्र
गदाधरं॥श्वेतोत्पलक्रीडनकंमनःस्पर्शस्मितेक्षणं॥१०॥विन्यस्तचरणांभोजमं
सदेशेगरुत्मतः॥दृष्ट्वाखेवस्थितंवक्षःश्रियंकौस्तुभकंधरं॥११॥जातहर्षोऽप
तन्मूर्ध्नाक्षितौलब्धमनोरथः॥गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्माकृतांज
लिः॥१२॥ऋषिरुवाच॥जुष्टंबताऽद्याऽखिलसत्वराशेः॥सांसिध्यमक्ष्णोस्तवदर्शना
न्नः॥१२॥यद्दर्शनंजन्मभिरीड्यसद्भिराशासतेयोगिनोरूढयोगाः॥१३॥येमाय
यातेहतमेधसस्त्वत्पादारविंदंभवसिंधुपोतं॥उपासतेकामलवायतेषांरासीश

राशंसु प्रजापतिः॥५०॥ अहो एतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतं॥ प्रतिष्ठिताः क्रिया
यस्मिन् साकमन्नमदामहे॥५१॥ तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना॥ ऋषी
नृदघिहृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः॥५२॥ तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य देहस्यांशमदा
दजः॥ यत्तत्समाधियोगर्द्धितयोविद्याविरक्तिमत्॥५३॥ ॥इति श्रीमद्भागवते म
हापुराणे तृतीयस्कंधे विंशतितमोध्यायः॥२०॥ एकविंशतपो विद्यानोषितेनतु विष्णुना॥
कर्द्दमस्य मनोः पुत्र्या विवाह घटनोच्यते॥१॥ ॥विदुर उवाच॥ स्वायंभुवस्य मनोर्वं
शः परमसंमतः॥ कथ्यतां भगवन्यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः॥१॥ प्रियव्रतोत्तानपा
दौ सुतौ स्वायंभुवस्य वै॥ यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपावतीं महीं॥२॥ तस्य वै दुहि
ता ब्रह्मन् देवहूतीति विश्रुता॥ पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्द्दमस्य त्वयानघ॥३॥ त
स्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः॥ ससर्जकतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद॥
४॥ रुचिर्यो भगवान्ब्रह्मन् दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः॥ यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां

भा० तृ०
५४

श्रीभगवानुवाच ॥ विदित्वा तव चैत्यं मे पुरैव समयोजि तत् ॥ यदर्थमात्मनियमैस्त्वयैवाहं समर्चितः ॥२३॥ न वै जातु मृषैव स्यात् प्रजाध्यक्ष मदर्हणं ॥ भवद्विधेष्वतितरां मयि संगृभितात्मनां ॥२४॥ प्रजापतिसुतः सम्राट् मनुर्विख्यातमंगलः ॥ ब्रह्मावर्त्तं योऽधिवसन् शास्ति सप्तार्णवीं महीं ॥२५॥ स चेह विप्र राजर्षिर्महिष्या शतरूपया ॥ आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो धर्मकोविदः ॥२६॥ आत्मजामसितापांगीं वयःशीलगुणान्वितां ॥ मृगयंतीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो ॥२७॥ समाहितं ते हृदयं यत्रेमान् परिवत्सरान् ॥ सा त्वां ब्रह्मन्नृपवधूः काममाशु भजिष्यति ॥२८॥ या त आत्मभृतं वीर्यं नवधा प्रसविष्यति ॥ वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यंत्यंजसात्मनः ॥२९॥ त्वं च सम्यगनुष्ठाय निदेशं म उशत्तमः ॥ मयि तीर्थीकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे ॥३०॥ कृत्वा दयां च जीवेषु दत्वा चाभयमात्मवान् ॥ मय्यात्मानं सह जगद् द्रक्ष्यस्यात्मनि चापि मां ॥३१॥ सहाहं स्वांशकलया त्वद्वीर्येण महामुने ॥ तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्वसंहितां ॥३२॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं तमनुभाष्याथ भगवान् प्रत्यगक्षजः ॥ जगाम बिंदुसरसः सरस्वत्या परिश्रिता

कामान्निरयेतु पिपेत्सुः ॥१४॥ तथा स चाहं परिवोढुकामः समानशीलां गृहमेधधेनुं ॥ उ
पेयिवान् मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुघांघ्रियस्य ॥१५॥ प्रजापतेस्ते वचसाऽधी
शतंत्पालोकः किलापं कामहतोऽनुवद्धः ॥ अहंच लोकानुगतो वहामि वलिंच शुक्लो
ऽनिमिषाय तुभ्यं ॥१६॥ लोकांश्च लोकानुगतान्पशूंश्च हित्वाश्रितास्ते चरणातपत्रं ॥ परस्प
रं त्वद्गुणवादशीधूपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः ॥१७॥ न ते हराजभ्रमिरायुरेषां त्रयो
दशारं त्रिशतं षष्टिपर्व ॥ षण्नेम्यनंतछदि यत्त्रिणाभिकरालस्रोतो जगदाछिद्य धा
वत् ॥१८॥ एकः स्वयं सज्जगतः सिसृक्षयाद्वितीययाऽत्मन्नधि जोगमायया ॥ सृजस्य
दः पासि पुनर्ग्रसिष्यसे यथोर्णनाभिर्भगवन् स्वभक्तिभी ॥१९॥ नेतद्वताधीशपदं त
वेप्सितं यन्मायया नस्तनुषे भूतसूक्ष्मं ॥ अनुग्रहायाऽस्त्वपि यर्हि मायया लसत्तुलस्या तनु
वाविलक्षितं ॥२०॥ तं त्वोऽनुभूत्योपरतक्रियार्थं स्वमायया ऽवर्तितलोकतंत्रं ॥ नमाम्यऽभीक्ष्णं
नमनीयपादसरोजमल्पीयसि कामवर्षं ॥२१॥ ऋषिरुवाच ॥ इत्याऽव्यलीकं प्रणुतोऽब्जना
भस्तमावभाषे वचसामृतेन ॥ सुपर्णपक्षोपरि रोचमानः प्रेमस्मितो वीक्षणविभ्रमद्भ्रु ॥२२॥

कुंजरैः गोपुच्छैः हरिभिः मर्कैः नकुलैः नाभिभि र्वृतं ॥४४॥ प्रविश्य तत्र तीर्थवरमादिराजः सहानु
गः॥ ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन् हुतहुताशनं ॥४५॥ विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रहपजा
चिरं ॥ नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापांगावलोकनात् ॥४६॥ तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्र
णेन च ॥ प्रश्नुपभ्रमपलाशांशं जटिलं चिरवाससं ॥ उपसंसृत्यमलिनं यथा र्हणमसंस्कृ
तं ॥ अथो रजमुपायांतं नदेवं प्रणतं पुरः ॥ सपर्यया पर्यपापर्यगृह्णात् प्रतिनंद्यानुरूप
या॥ गृहीतार्हणमासीनं सयतः प्रीणयन् मुनिः॥ स्मरन् भगवदादेशमित्याह श्लक्ष्णया
गीरा॥ नूनं चंक्रमणं देव सतां संरक्षणाय ते ॥५०॥ वधाय चासतां यस्त्वं हरेः शक्तिर्हि पा
लिनी॥ ५०॥ योर्केंद्वग्नींद्रवायूनां यमधर्मप्रचेतसां॥ रूपाणि स्थान आधत्से तस्मै शुक्ला
यते नमः॥५१॥ नयदारण्यमास्थाय यजेत्रं मणिगणार्च्चितं॥ विस्फूर्जं चंडकोरण्येन त्रास
यन्नघान्॥५२॥ स्वसैन्य चरणं वेययन्नं मंडल्यं भूवः॥ विकर्षन् बृहंतीसेनां पर्यटन् स्यमुपा
निव॥५३॥ तदेवसेतवः सर्वे वर्णाश्रमनिबंधनाः॥ भगवाद्वचिता राजन् भिद्येरन् बत दस्यु
भिः॥५४॥ अधर्मेश्वसमेधेन लोलुपैर्व्युकुशैर्नृभिः सयाने त्वयि लोको यं दस्युग्रस्तो विनंक्ष्यति ॥५५॥

न्॥३३॥निरीक्षितस्तस्यययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः॥आकर्णयन्पत्ररथेंद्रप
क्षैरुच्चारितंस्तोममुदीर्णसामः॥३४॥अथतंप्रस्थितेशुक्लेसोमेकर्दमोभगवानृषिः॥आस्ते
स्मबिंदुःसरसितंकालंप्रतिपालयन्॥३५॥मनुःस्यंदनमास्थायशातकौंभपरिछदं॥आ
रोप्यस्वांदुहितरंसभार्यःपर्यटन्महीं॥३६॥तस्मिन्सुधन्वन्नहनिभगवान्यत्समादिश
त्॥उपायादाश्रमपदंमुनेःशांतव्रतस्यतत्॥३७॥यस्मिन्भगवतोनेत्रान्न्यपतन्ने
श्रुबिंदवः॥कृपयासपरीतस्यप्रपन्नेर्पितयाभृशं॥३८॥तद्वैबिंदुसरोनामसरस्वत्यापरि
प्लुतं॥पुण्यंशिवामृतजलंमहर्षिगणसेवितं॥३९॥पुण्यद्रुमलताजालैःकूजत्पुण्यमृ
गद्विजैः॥सर्वर्त्तुःफलपुष्पाढ्यंवनराजीश्रियान्वितं॥४०॥मत्तःद्विजगणैःघुष्टंमत्तःभ्र
मरविभ्रमं॥मत्तःबर्हिनटाटोपमाहूयन्मत्तकोकिलं॥४१॥कदंबचंपकाशोककरंजब
कुलाशनैः॥कुंदमंदारकुटजैःचूतपोतैरलंकृतं॥४२॥कारंडवैःप्लवैःहंसैःकुररैःजलकु
क्कुटैः॥सारसैःचक्रवाकैश्चचकोरैःवल्गुकूजितं॥४३॥तथैवहरिणैःक्रोडैःश्वाविद्गवय

भा०तृ० हृपरिक्लिष्टात्मनोमम॥ श्रोतुमर्हति दीनस्य श्रावितं कृपयामुने॥८॥ प्रियव्रतोनपादोः स्वसे
५८ यंदुहितामम॥ अन्विच्छतिपतिंयुक्तंवयःशीलगुणादिभिः॥९॥ यदातुभगवतःशीलश्रु
तरूपवयोगुणान्॥ अश्रृणोन्नारदादेषात्वय्यासीत्कृतनिश्चया॥१०॥ तत्प्रतीछ
द्विजाग्र्येमंश्रद्धयोपहृतांमया॥ सर्वात्मनाऽनुरूपांतेगृहमेधेषुकर्मसु॥११॥ उद्यतस्य
हिकामस्यप्रतिपादोनशस्यते॥ अपिनिर्मुक्तसंगस्यकामरक्तस्यकिंपुनः॥१२॥ यउत
मनादृत्यकीनासमभियचते॥ ~~अपिनिर्मुक्तसंगस्यकामरक्तस्यकिंपुनः॥~~ क्षीयतेतद्य
सःस्फीतंमानश्चावज्ञयाहत॥१३॥ अहंत्वाश्रृणवंविद्वन्उद्वाहांसमुद्यतं॥ अतस्त्वमु
पकुर्वाणःप्रत्तांप्रतिगृहाणमे॥१४॥ ऋषिरुवाच॥ बाढमुद्वोढुकामोऽहमप्रत्ताचतवा
त्मजा॥ आवयोरनुरूपोऽसावाऽद्योवैवाहिकोविधि॥१५॥ कामसभूयान्नरदेवतेऽ
स्यापुत्र्याःसमाम्नायविधौप्रतीतः॥ कएवतेतनयांनाद्रियेतस्वयैवकांत्याक्षिपती
मिवश्रियं॥१६॥ यांहर्म्यपृष्ठेक्वणदंघ्रिशोभांविक्रीडंतींकंदुकविह्वलांगीं॥ विश्वा
वसुर्न्यपतत्स्वाद्विमानात्विलोक्यसंमोहविमूढचेताः॥१७॥ तांप्रार्थयंतीललना

अथापिपृच्छे त्वांवीरयदर्थंस्त्वमिहागतः॥ तद्वयव्यलीकेनप्रतिपद्यामहेहृदा॥५६॥ इति
श्रीमद्भागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेएकविंशतमोध्यायः॥२१॥ द्वाविंशेकर्दमयादाद
यादिष्टंहिविष्णुनामनुदुहितरंदेवहूतिस्तूपवर्णने॥१॥ ॥श्रीमैत्रेयउवाच॥ एव
माविष्कृताशेषगुणकर्मोदयोमुनिं॥ सव्रीडइवतंसम्राट्उपारतमुवाचहरें॥ श्रीमनु
रउवाच॥ब्रह्मासृजत्स्वमुखतोयुष्मानात्मपरिप्सया॥ छंदोमयस्तपोविद्यायोग
युक्तानलंपटान्॥ तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्रपात्॥ हृदयंतस्य
हिब्रह्मक्षत्रमंगंप्रचक्षते॥३॥ अतोह्यन्योन्यमात्मानंब्रह्मक्षत्रंचरक्षतः॥ रक्षतिस्मा
व्ययोदेवःसयःसदसदात्मकः॥४॥ तवसंदर्शनादेवछिन्नामेसर्वसंशयाः॥ यत्स्वयंभ
गवान्प्रीत्याधर्ममाहरिरक्षिषोः॥५॥ दिष्ट्यामेभगवान्दृष्टोदुर्दर्शोयोकृतात्मनां॥
दिष्ट्यापादरजःस्पृष्टंशीर्ष्णामेभवतःशिवं॥६॥ दिष्ट्यात्वयाऽनुशिष्टोऽहंकृतश्चानु
ग्रहोमहान्॥ अपावृतैःकर्णरंध्रैर्जुष्टादिष्ट्योशतिगिरः॥७॥ सभवान्दुहितृस्ने

भा·तृ· प्सांतानांप्रपन्नाश्रमसंपदा ॥२७॥ तमायांतमभिप्रेय ब्रह्मावर्त्तात्प्रजाःपतिं ॥ गी
५७ तसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः ॥२८॥ वर्हिष्मतीनामपुरी सर्वसंपत्समन्वि
ता ॥ न्यपतन्यत्र रोमाणि यज्ञस्यांगं विधुन्वतः ॥२९॥ कुशाः काशास्त एवासन्‌श
श्वद्धरितवर्च्चसः ॥ ऋषयो यैः पुराभाव्य यज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ॥३०॥ कुशकाशमयं व
र्हिरास्तीर्य भगवान्मनुः ॥ अयजद्यज्ञपुरुषं लब्धा स्थानं यतो भुवं ॥३१॥ वर्हिष्मतीनाम
विभुर्यां निर्विश्य समावसत् ॥ तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनं ॥३२॥ सभार्यः
सप्रजः कामान्वुभुजेऽन्याविरोधिनः ॥ संगीयमानसत्कीर्त्तिः सस्त्रीभिः सुरगा
यकैः ॥३३॥ प्रत्यूषेष्वनुवद्धेन हृदा शृण्वन्हरेः कथाः ॥ निष्णातं योगमायासु मुनिं
स्वायंभुवं मनुं ॥३४॥ यदा भ्रंशयितुं भोगा न शेकुर्भगवत्परं ॥ अयातयामास्तस्या
सन्यामाः स्वांतरयापना ॥ शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो भगवत्कथाः ॥३५॥ स
एवं स्वांतरं निन्येयुगैः नामेकसप्ततिं ॥ वासुदेवप्रसंगेन परिभूतगतित्रयः ॥३६॥

ललामसंसेवितश्रीचरणैरदृष्टां ॥ वत्सां मनोरुच्चपदः स्वसारं को नानुमन्येत बुधोभि
यातां ॥१८॥ अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं यावत्तेजो विभृयादात्मनो मे ॥ अतो धर्मान्
पारमहंस्यमुख्यान् शुक्लप्रोक्तान् बहुमन्येविहिंस्रान् ॥१९॥ यतोऽभवद्विश्वमिदं वि
चित्रं संस्थास्यते यत्र च वावतिष्ठते ॥ प्रजापतीनां पतिरेष मह्यं परं प्रमाणं भगवाननं
तः ॥२०॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ स उग्रधन्वन्नियदेवावभाष आसीच्च तूष्णीमरविंदना
भं ॥ धियोपगृह्णन् स्मितशोभितेन मुखेन चेतो लुलुभे देवहूत्याः ॥२१॥ सोऽनुज्ञात्वा
व्यवसितं महिष्या दुहितुः स्फुटं ॥ तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ कन्यां तुल्यां प्रहर्षितः ॥२२॥
शतरूपा महाराज्ञी परिवर्हान्महाधनान् ॥ दंपत्योः पर्यदात्प्रीत्या भूषावासः परिच्छ
दान् ॥२३॥ प्रत्तां दुहितरं सम्राट् सदृशाय गतव्यथः ॥ उपगुह्य च बाहुभ्यामौत्कंठ्योन्म
थिताशयः ॥२४॥ अशक्नुवंस्तद्विरहं मुंचन् बाष्पकलां मुहुः ॥ आसिंचदंबवत्सेति
ई नेत्रोदैर्दुहितुः शिखाः ॥२५॥ आमंत्र्य तं मुनिवरमनुज्ञातः महानुगः ॥ प्रतस्थे रथमा
रुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः ॥२६॥ उभयो ऋषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः ॥ ऋषीणामु

भा०तृ०
५८

दायाः शुश्रूषया परमया परया च भक्त्या ॥ यो देहिनामिवमनीव सुहृत्स्वदेहो नावेक्षि
तसमुचितः क्षपितुं मदर्थे ॥६॥ ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिता
भगवत्प्रसादाः ॥ तानेव ते मदनुसेवनयावरुद्धान् दृष्टिं प्रपश्य वितराम्यभयानशो
कान् ॥७॥ अन्ये पुनर्भगवतो भ्रुव उद्विजृंभविस्रंसितार्थरचनाः किमुरुक्रमस्य ॥ सिद्धासि
भुंक्ष्व विभवान्निजधर्मदोहान् दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः ॥८॥ एवं ब्रुवाणमव
लाखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत् ॥ संप्रश्रयप्रणयविह्वलया
गिरेषत्व्रीडावलोकविलसद्धसिताननाह ॥९॥ देवहूतिरुवाच ॥ राद्धं वत द्विजवृषैतदमो
घयोगमायाधिपे त्वयि विभो तदवैमि भर्तः ॥ यस्तेभ्यधायि समयः सकृदंगसंगो भूया
द्गरीयसि गुणः प्रसवः सतीनां ॥१०॥ तत्रेति कृत्यमुपशिक्ष यथोपदेशं येनैव मे कर्शितोऽ
तिरिरंसयात्मा ॥ सिध्येत ते कृतमनोभवधर्षिताया दीनस्तदीश भवनं सदृशं वि
चक्ष्व ॥११॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रियायाः प्रियमन्विच्छन् कर्दमो योगमास्थितः ॥ विमानं का
मगं क्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरत् ॥१२॥ सर्वकामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितं ॥ सर्वर्द्ध्यु

शारीरामानसादिव्यावैयासेयेचमानुषाः॥भौतिकाश्चकथंक्लेशावाधंतेहरिसंश्रयं॥
३७॥यःपृष्टोमुनिभिःप्राहधर्मान्नानाविधान्शुभान्॥नृणांवर्णाश्रमाणांचसर्वभू
तहितःसदा॥३८॥एतत्तआदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतं॥वर्णितंवर्णनीयस्यतद
पत्योदयंशृणु॥३९॥ इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वाविंशतिमोध्या
यः॥२२॥त्रयोविंशेतपोयोगनिर्मितेसर्वसंपदि॥विमानेकामगेचित्रातयोरतिरुदी
र्यते॥१॥ ॥श्रीमैत्रेयउवाच॥पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिमिंगितकोविदाः॥नित्यं
पर्यचरत्प्रीत्याभवानीभवंपतिं॥१॥विश्रंभेणात्मशौचेनगौरवेणदमेनच॥शुश्रू
षयासौहृदेनवाचामधुरयाविभो॥२॥विसृज्यकामंदंभंचद्वेषंलोभमदमघं॥अ
प्रमत्तोद्यतंनित्यंतेजीयांसमतोषयत्॥३॥सवैदेवर्षिवर्यस्तांमानवींसमनुव्रतां॥
दैवाद्गरीयसःपत्युराशासानांमहाशिषः॥४॥कालेनभूयसाक्षामांकर्शितांव्रत
चर्यया॥प्रेमगद्गदयावाचापीडितःकृपयाब्रवीत्॥५॥तुष्टोहमद्यतवमानविमान

भा०तृ० अंगंचमलपंकेनसछन्नंशवलंस्तनं॥आविवेशसरस्वत्याःसरःशिवजलाशयं॥२५॥ सां
५९ तःसरसिवेश्मस्थाःशतानिदशकन्यकाः॥सर्वाकिशोरवयसोददर्शोत्पलगंधयः॥२६॥
तांदृष्ट्वासहसोत्थायप्रोचुःप्रांजलयःस्त्रियः॥वयंकर्मकरीस्तुभ्यंसाधिनःकरवामकिं
स्नानेनतांमहार्हेणस्नापयित्वामनस्विनीं॥दुकूलेनिर्मलेनूत्नेददुरस्येवमानदाः॥२८॥
भूषणानिपरार्ध्यानिवरीयांसिद्युमंतिच॥अन्नंसर्वगुणोपेतंपानंचैवामृतासवं॥२९॥
अथादर्शेस्वमात्मानंस्रग्विणंविरजांबरं॥विरजंकृतस्वस्त्ययनंकन्याभिर्वहुमानितं॥
३०॥स्नातंकृतशिरस्नानंसर्वाभरणभूषितं॥निष्कग्रीवंवलयिनंकूजत्कांचननूपुरं॥३१॥
श्रोण्योरध्यस्तयाकांच्याकांचन्यावहुरत्नया॥हारेणचमहार्हेणरुचकेनचभूषितं॥३२॥
सुदतासुभ्रुवाश्लक्ष्णस्निग्धापांगेनचक्षुषा॥पद्मकोशस्पृधानीलैरलकैश्चलसन्मु
खं॥३३॥यदासस्मारऋषभमृषीणांदयितंपतिं॥तत्रचास्तेसहस्त्रीभिर्यत्रास्तेसप्रजापतिः
३४॥भर्तुःपुरस्तादात्मानंस्त्रीसहस्रवृतंतदा॥निशम्यतद्योगगतिंसंशयंप्रत्यपद्यत॥३५॥
सतांकृतमलस्नानांविभ्राजंतीमपूर्ववत्॥आत्मनोविभ्रतीरूपंसंवीतरुचिरस्तनी॥३६॥

पचयोदर्कं मणिस्तम्भैरुपस्कृतं ॥१३॥ दिव्योपस्करणोपेतं सर्वकालसुखावहं ॥ पट्टिकाभिः
पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतं ॥१४॥ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मंजुसिंजत्षडंघ्रिभिः ॥ दुकूल
क्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रविराजितं ॥१५॥ उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक्पृथक् ॥ क्षिप्तैः
कशिपुभिः कांतं पर्यंकव्यजनासनैः ॥१६॥ तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितं ॥ महा
मरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥१७॥ द्वाःसु विद्रुमदेहल्याभांतं वज्रकपाटया ॥ शिखरे
ष्विंद्रनीलेषु हेमकुंभैरधिश्रितं ॥१८॥ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितैः ॥ जु
ष्टं विचित्रवैतानैः महार्हैर्हेमतोरणैः ॥१९॥ हंसपारावतव्रातैः तत्र तत्र निकूजितं ॥
कृत्रिमान्मन्यमानैः स्वानधिरुह्यानुरुह्य च ॥२०॥ विहारस्थानविश्रामसंवेशप्रांग
णाजिरैः ॥ यथोपजोषं रचितैः विस्मापनमिवात्मनः ॥२१॥ ईदृग्गृहं तत्पश्यंतीं ना
तिप्रीतेन चेतसा ॥ सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत्कर्दमः स्वयं ॥२२॥ निमज्ज्यास्मिन्ह्र
दे भीरु विमानमिदमारुह ॥ इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं नृणां ॥२३॥ सा तद्भ
र्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा ॥ सरजं विभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्द्धजान् ॥२४॥

भा.तृ० ६० ता ॥४९॥ लिखंत्यधोमुखी भूमिं पदा नखमणिश्रिया ॥ उवाच ललितां वाचं निरुध्याश्रुक
लांशनैः ॥५०॥ सर्वं तद्भगवान्मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतं ॥ अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्ह
सि ॥५१॥ ब्रह्मन् दुहितृभिस्तुभ्यं विमृग्याः पतयः समाः ॥ कश्चित्स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्र
व्रजिते वनं ॥५२॥ एतावतालं कालेन व्यतिक्रांतेन मे प्रभो ॥ इंद्रियार्थप्रसंगेन परित्यक्तपरा
त्मनः ॥५३॥ इंद्रियार्थेषु सज्जंत्या प्रसंगस्त्वयि मे कृतः ॥ अजानंत्या परं भावं तथाप्यस्त्वभया
य मे ॥५४॥ संगो यः संसृते हेतुरसत्सु विषयोधिया ॥ स एव साधुषु कृतो निःसंगत्वाय क
ल्पते ॥५५॥ नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते ॥ न तीर्थपदसेवै जीवन्नपि मृतो हि
सः ॥५६॥ साहं भगवतो नूनं वंचिता मायया दृढं ॥ यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षेय बं
धनात् ॥५७॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कापिलेये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥
चतुर्विंशे ततो जन्म कपिलस्याह तत्पितुः प्रव्रज्यानमनुज्ञाप्य ऋणत्रयविमोक्षतः ॥१॥ ॥श्री
मैत्रेय उवाच ॥ निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः ॥ दयालुः शालिनीमाह शुक्लाभिर्व्याह राम० ६०
तं स्मरन् ॥१॥ ऋषिरुवाच ॥ मा खिदो राजपुत्री त्वमात्मानं प्रत्यनंदिते ॥ भगवांस्तेक्षरो ग

२ भ्राजिष्णुनाविमानेनकामगेनमहीयसा॥वैमानिकानत्यशेतचरल्लोकान्यथानिलः॥४१॥
विद्याधरीसहस्रेणसेव्यमानांसुवाससं॥जातभावोविमानंतदारोहयदमित्रहन्॥३७॥तस्मि
न्नलुप्तमहिमाप्रिययानुरक्तोविद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने॥बभ्राजउत्कचकुमुद्गण
वानपीच्यस्ताराभिरावृतइवोडुपतिर्नभस्थः॥३८॥तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रोणी
ष्वनंगसखमारुतसौभगासु॥सिद्धैर्नुतोद्युधुनिपातशिवस्वनासुरेमेचिरंधनदवल्लल
नावरूथी॥३९॥वैश्रंभकेसुरसनेनंदनेपुष्पभद्रके॥मानसेचैत्ररथ्येचसरेमेरामयारतः॥
४०॥किंदुरापादनंतेषांपुंसामुद्दामचेतसां॥यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणोव्यसनात्ययः॥
४२॥प्रेक्षयित्वाभुवोगोलंपत्नीयावान्स्वसंस्थया॥वह्वाश्चर्यंमहायोगीस्वाश्रमायन्यवर्त्तत
४३॥विभज्यनवधात्मानंमानवींसुरतोत्सुकां॥रामांनिरमयन्रेमेवर्षपूगान्मुहूर्त्तवत्॥
४४॥तस्मिन्विमानउत्कृष्टांशय्यांरतिकरींश्रिता॥नचाबुध्यततंकालंपत्यापीच्येनसंग
ता॥४५॥एवंयोगानुभावेनदंपत्योरममाणयोः॥शतंव्यतीयुःशरदःकामलालसयोर्मनाक्
४६॥तस्यामाधत्तरेतस्तांभावयन्नात्मनात्मवित्॥नोधाविधायरूपंस्वंसर्वसंकल्पविद्वि
भुः॥४७॥अतःसासुषुवेसद्योदेवहूतिस्त्रियःप्रजाः॥सर्वास्ताश्चारुसर्वांग्योलोहितोत्पलगं
धयः॥४८॥पतिंसाप्रव्रजिष्यंतंतदालक्ष्योशतीसती॥स्मयमानाविक्लवेनहृदयेनविदूय

भा० तृ० प्रभावैः स्वैः बृंहयिष्यत्यनेकधा ॥१४॥ अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचिः ॥
६१ आत्मजाः परिदेह्यद्य विस्तृणीहि यशो भुवि ॥१५॥ वेदाहमाद्यं पुरुषं अवतीर्णं
स्वमायया ॥ भूतानां सेवधिं देहं बिभ्राणं कपिलं मुने ॥१६॥ ज्ञानविज्ञानयोगे
कर्मणामुद्धरन्जटाः ॥ हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदांबुजः ॥१७॥ एषमा
नवि ते गर्भं प्रविष्टः कैटभार्दनः ॥ अविद्यासंशयग्रंथिं छित्वा गां विचरिष्य
ति ॥१८॥ अयं सिद्धगणाधीशो सांख्याचार्यैः सुसंमतः ॥ लोके कपिल इत्याख्यां गंता ते की
र्त्तिवर्द्धनः ॥१९॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ तावाश्वास्य जगत्स्रष्टा कुमारैः सहनारदः ॥ हंसो हं
सेन यानेन त्रिधामपरमं ययौ गते शतधृतौ क्षत्तः कर्दमस्तेन नोदितः ॥ यथोदितं स्वदु
हितॄः प्रादाद्विश्वसृजां ततः ॥२१॥ मरीचये कलां प्रादादनसूयामथात्रये ॥ श्रद्धामंगि
रसेऽयच्छत्पुलस्त्याय हविर्भुवं ॥२२॥ पुलहाय गतिं युक्तां क्रतवे च क्रि राम
यां सतीं ॥ ख्यातिं च भृगवेऽयच्छत् वशिष्ठायाप्यरुंधतीं ॥२३॥ अथर्वणे ददात् शां ६१
तिं यया यज्ञो वितन्यते ॥ विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयन् ॥२४॥ ततस्ते

र्भमदूरात्संप्रपत्स्यते ॥२॥ धृतव्रतासिभद्रंते दमेननियमेनच ॥ तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धया
चेश्वरंभज ॥३॥ सत्वयाराधितःशुक्लो वितन्वन्मामकंयशः ॥ छेत्तातेहृदयग्रंथिमौदर्यो
ब्रह्मभावनः ॥४॥ मैत्रेयउ० ॥ देवहूत्यपिसंदेशंगौरवेणप्रजापतेः ॥ सम्यक्श्रद्धायपुरुषंकू
टस्थमभजद्गुरुं ॥५॥ तस्यांबहुतिथेकालेभगवान्मधुसूदनः ॥ कार्दमंवीर्यमापन्नोजज्ञे
ग्निरिवदारुणि ॥६॥ अवादयंस्तदाव्योम्निवादित्राणिघनाघनाः ॥ गायंतितंस्मगंधर्वान्नृ
त्यंत्यप्सरसोमुदा ॥७॥ पेतुःसुमनसोदिव्याखेचरैरपवर्जिताः ॥ प्रसेदुश्चदिशःसर्वाःअंभांसि
चमनांसिनः ॥८॥ तत्कर्दमाश्रमपदंसरस्वत्यापरिश्रितं ॥ स्वयंभूःसाकमृषिभिःमरीच्यादि
भिरभ्ययात् ॥९॥ भगवंतंपरंब्रह्मसत्वेनांशेनशत्रुहन् ॥ तत्वसंख्यानविज्ञप्त्यैजातंविद्वा
नजस्वराट् ॥१०॥ सभाजयन्विशुद्धेनचेतसातच्चिकीर्षितं ॥ प्रहृष्यमाणैरसुभिःकर्दम
चेदमभ्यधात् ॥११॥ ब्रह्मोवाच ॥ त्वयामेपचितिस्तातकल्पितानिर्व्यलीकतः ॥ यन्मेसंज
गृहेवाक्यंभगवान्मानदमानयन् ॥१२॥ एतावत्येवशुश्रूषाकार्यापितरिपुत्रकैः ॥ बाढ
मित्यसुमन्येतगौरवेणगुरोर्वचः ॥१३॥ इमांदुहितरंसभ्यस्तववत्ससुमध्यमा ॥ सर्गमेतं

भा॰तृ॰
९२

कस्यप्रमाणंसत्यलोकिके॥ अथाजनिमयातुभ्यंयदवोचमतंमुने॥३५॥एतन्मेजन्मलोकेस्मि
न्मुमुक्षूणांदुराशयात्॥प्रसंख्यानायतत्वानांसंमतायात्मदर्शने॥३६॥एषआत्मपथो
ऽव्यक्तोनष्टःकालेनभूयसा॥तंप्रवर्तयितुंदेहमिमंविद्धिमयाभृतं॥३७॥गच्छकामंम
याप्टष्टोमयिसंन्यस्तकर्मणा॥जित्वासुदुर्जयंमृत्युममृतत्वायमांभज॥३८॥मात्मा
नंस्वयंज्योतिःसर्वभूतगुहाशयं॥आत्मन्येवात्मनान्वीक्ष्यविशोकोऽभयमृच्छसि॥
३९॥मात्रेआध्यात्मिकींविद्यांशमनींसर्वकर्मणां॥वितरिष्येयथाचसोभयंचातित
रिष्यति॥४०॥श्रीमैत्रेयउ०॥एवंसमुदितस्तेनकपिलेनप्रजापतिः॥दक्षिणीकृत्यतं
प्रीतोवनमेवजगामह॥४१॥व्रतंसआस्थितोमौनमात्मैकशरणोमुनिः॥निःसंगोव्यच
रत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः॥४२॥मनोब्रह्मणियुंजानोयत्तत्सदसतःपरं॥गु
णावभासेविगुणएकभक्त्यानुभाविते॥४३॥निरहंकृतिर्ममश्चनिर्द्वंद्वःसमदृक्
स्वदृक्॥प्रत्यक्प्रशान्तधीर्धीरःप्रशान्तोर्मिरिवोदधिः॥४४॥वासुदेवेभगवतिसर्व
ज्ञेप्रत्यगात्मनिपरेणभक्तिभावेनलब्धात्मामुक्तबंधनः॥४५॥आत्मानंसर्वभूतेषुभ

ऋषयः क्षत्तः कृतदारा निमंत्र्यतं ॥ प्रातिष्ठनंदिमापन्नाः स्वंस्वमाश्रममंडले ॥२५॥ सचावे
तीर्णं त्रियुगमाज्ञायविबुधर्षभं ॥ विविक्तउपसंगम्य प्रणम्यसमभाषत ॥२६॥ अहो
पापच्यमानानां निरये स्वैरमंगलैः ॥ कालेनभूयसानूनंप्रशीदंतीह देवताः ॥२७॥ बहु
जन्मविपक्वेन सम्यग्योगसमाधिना ॥ द्रष्टुंयजंतेयतयः शून्यागारेषुयत्पदं ॥२८॥
सएषभगवानद्यहेलनंनगणय्यनः ॥ ग्रहेषुजातोग्राम्याणांयः स्वानांपक्षपोषकः ॥
२९॥ स्वयंवाक्यमृतुं कर्तुमवतीर्णोसिमेग्रहे ॥ चिकीर्षुभगवान्ज्ञानंभक्तानांमान
वर्द्धनः ॥३०॥ तान्येवतेभिरूपाणिरूपाणिभगवंस्तव ॥ यानियानि चरोचंतेस्वजनाना
मरूपिणः ॥३१॥ त्वंसूरिभिःतत्वबुभुत्सयाद्धासदाभिपादार्हणपादपीठं ॥ ऐश्व
र्यवैराग्ययशोवबोधः वीर्यश्रियापूर्त्तमहंप्रपद्ये ॥३२॥ परंप्रधानंपुरुषंमहांतंकालं
कविंत्रिवृतंलोकपालं ॥ आत्मानुभूत्यानुगतंप्रपंचंस्वछंदशक्तंकपिलंप्रपद्ये ॥३३॥
आस्माभिपृछेद्यपतिंप्रजानांत्वयावतीर्णर्णउताप्तकामः ॥ परिव्रजत्पदवीमा
स्थितोहंचरिष्येत्वांहृदियुंजन्विशोकः ॥३४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयाप्रोक्तंहिलो

सदुःपारस्याग्रपारगं सच्चक्षुर्जन्मनामंते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ॥८॥ यत्राद्यो भगवा
न्पुंसामीश्वरो भगवान्किल ॥ लोकस्य तमसांधस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः ॥९॥ अ
थ मे देव संमोहमपाक्रष्टुमर्हसि ॥ योऽवग्रहोऽहं ममेतीत्येतस्मिन् योजितस्त्व
या ॥१०॥ तं त्वा गताहं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारं ॥ जिज्ञासयाप्रकृतेः पुरुषस्य
नमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठं ॥११॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं निश
म्य पुंसामपवर्गवर्धनं ॥ धियाभिनंद्यात्मवतां गतिर्बभाष ईषत्स्मितशोभिताननः ॥१२॥
श्रीभगवानुवाच ॥ योग आध्यात्मिकं पुंसां मतो निश्रेयसाय मे ॥ अत्यंतोपरतिर्यत्र
दुःखस्य च सुखस्य च ॥१३॥ तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे ॥ ऋषीणां श्रोतुका
मानां योगं सर्वांगनैपुणं ॥१४॥ चेतः खल्वस्य बंधाय मुक्तये चात्मनो हितं ॥ गुणेषु
सक्तं बंधाय रतं वा पुंसि मुक्तये ॥१५॥ अहं ममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः ॥
वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समं ॥१६॥ तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परं ॥
निरंतरं स्वयंज्योतिरणिमानमखंडितं ॥१७॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चा

गवंतमवस्थितं ॥ अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि ॥४६॥ इच्छाद्वेषविहीनेन स
र्वत्र समचेतसा ॥ भगवद्भक्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः ॥४७॥ इति श्रीमद्भागवते महा
पुराणे तृतीयस्कंधे चतुर्विंशोध्यायः ॥२४॥ पंचविंशे जनन्यास्तु षष्टो बंधविमोचनं ॥ प्रा(द्रा)
वाह परं भक्तिलक्षणं कपिलः सुत ॥१॥ ॥ शौनक उवाच ॥ कपिलस्तत्वसंख्याता भगवा
नात्ममायया ॥ जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणां ॥ २ ॥ न ह्यस्य वर्ष्मणः पुं
सां वरिष्ठः सर्वयोगिनां ॥ विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यंति मे सव ॥ ३ ॥ यद्यद्विधत्ते भग
वान्स्वच्छंदात्ममायया ॥ तानि मे श्रद्दधानस्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय ॥ ४ ॥ श्री सूत
उवाच ॥ द्वैपायनसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा ॥ प्राहेदं विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्यां
प्रचोदितः ॥ ५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ पितरि प्रस्थितेरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया ॥ तस्मि
न्बिंदुसरेवात्सीद्भगवान् कपिलः किल ॥ ५ ॥ तमासीनमकर्माणं तत्वमार्गाग्र
दर्शनं ॥ स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरती वचः ॥ ६ ॥ निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदि
द्रियतर्षणात् ॥ येन संभाव्यमानेन प्रपन्नांधं तमः प्रभो ॥ ७ ॥ तस्य त्वं तमसोऽध

भा०तृ० ६४

प्रकृतेर्गुणानाज्ञानेनवैराग्यविजृंभितेन॥ योगेनमय्यर्पितयाचभक्त्यामांप्रत्यगात्मा
नमिहावरुंधे॥२७॥ देवहूतिरुवाच॥ काचित्त्वय्युचिताभक्तिः कीदृशीममगोचरा॥ य
यापदंतेनिर्वाणमंजसाऽन्वाश्नवा अहं॥२८॥ योयोगोभगवद्बाणोनिर्वाणात्म
स्त्वयोदितः॥ कीदृशःकतिचांगानियतस्तत्त्वावबोधनं॥२९॥ तदेतन्मेविजा
नीहियथाहंमंदधीर्हरे॥ सुखंबुध्येयदुर्वोधंयोषाभवदनुग्रहात्॥३०॥ मैत्रे
यउवाच॥ विदित्वार्थंकपिलोमातुरित्थंजातस्नेहोयत्रतन्वाभिजातः॥ तत्त्वाम्ना
यंयत्प्रवदंतिसांख्यंप्रोवाचवैभक्तिवितानयोगं॥३१॥ श्रीभगवानुवाच॥ देवानां
गुणलिंगानामानुश्रविककर्मणां॥ सत्वएवैकमनसोवृत्तिस्वाभाविकीतुया॥३२॥
अनिमित्ताभागवतीभक्तिःसिद्धेर्गरीयसी॥ जरयत्याशुवैकोशंनिगीर्णमनलो
यथा॥३३॥ नैकात्मतांमेस्पृहयंतिकेचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहाः॥ येन्यो
न्यतोभागवताःप्रसज्यसभाजयंतेममपौरुषाणि॥३४॥ पश्यंतितेमेरुचिराव
तारप्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि॥ रूपाणिदिव्यानिवरप्रदानिसाकंवाचंस्पृह

त्मना ॥ परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिंच हतौजसं ॥१८॥ संयुज्यमानया भक्त्या भगवत्य
खिलात्मनि ॥ सदृशोस्ति शिवः पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥१९॥ प्रसंगमजरं पाश
मात्मनः कवयो विदुः ॥ स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतं ॥२०॥ तितिक्षवः का
रुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनां ॥ अजातशत्रवः शांताः साधवः साधुभूषणाः ॥२१॥
मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढां ॥ मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबां
धवाः ॥२२॥ मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वंति कथयंति च ॥ तपंति विविधास्तापा नैता
न्मद्गतचेतसः ॥२३॥ त एते साधवः साध्वि सर्वसंगविवर्जिताः ॥ संगस्तेष्वथ ते प्रा
र्थ्यः संगदोषहरा हि ते ॥२४॥ सतां प्रसंगान्मम वीर्यसंविदो भवंति हृत्कर्णर
सायनाः कथाः ॥ तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्य
ति ॥२५॥ भक्त्या पुमान् जातविराग ऐंद्रियात् दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिंतया ॥
चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो यतिष्यते रूजुभिर्योगमार्गैः ॥ अशेषमायायं

नंपंचविंशोध्यायः ॥२५॥ षड्विंशे पुंप्रकृत्योस्तु विवेकायोपवर्ण्यते ॥ सांख्येन सर्वभावानां जन्मलक्ष
णभेदतः ॥१॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्वानां लक्षणं पृथक् ॥ यद्विदित्वा
विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ॥१॥ ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनं ॥ यदाहुर्व
र्णये तत्ते हृदयग्रंथिभेदनं ॥२॥ अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः ॥ परः प्रत्यक्धा
मा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितं ॥३॥ स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ॥ यदृच्छयैवो
पगतामभ्यपद्यत लीलया ॥४॥ गुणैर्विचित्रां सृजतीं सरूपां प्रकृतिं प्रजाः ॥ विलोक्य
मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ॥५॥ एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ॥ कर्म
सु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥६॥ तदस्य संसृतिर्बंधः पारतंत्र्यं च तत्कृतं ॥
भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥७॥ कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं
विदुः ॥ भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परं ॥८॥ देवहूतिरु० ॥ प्रकृतेः पुरुष
स्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ॥ ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकं ॥९॥ श्रीभग
वानुवाच ॥ यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं ॥ प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं वि

णीयांवदंति॥३५॥तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः॥हृतात्मनो
हृतप्राणांश्चभक्तिरनिछतोमेगतिमण्वींप्रयुंक्ते॥३६॥अथोविभूतिमममायाविन
स्तामैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तं॥श्रियंभागवतीचास्पृहयंतिभद्रांपरस्यमेतेऽश्नुव
तेनुलोके॥३७॥नकर्हिचिन्मत्पराशांतरूपेनंक्ष्यंतिनोनिमिषोलेढिहेतिः॥येषामहं
प्रियआत्मासुतश्चसखागुरुःसुहृदोदैवमिष्टं॥३८॥इमंलोकंतथैवामुमात्मानमु
भयायनं॥आत्मानमनुयेचेहयेरायःपशवोगृहाः॥३९॥विसृज्यसर्वानन्यांश्चमा
मेवंविश्वतोमुखं॥भजंत्यनन्ययाभक्त्यातान्मृत्योरतिपारये॥४०॥नान्यत्रमद्भ
गवतःप्रधानपुरुषेश्वरात्॥आत्मनःसर्वभूतानांभयंतीव्रंनिवर्त्तते॥४१॥मद्भ
याद्वातिवातोयंसूर्यस्तपतिमद्भयात्॥वर्षतींद्रोतपत्यग्निर्मृत्युश्चरतिमद्भयात्॥
४२॥ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः॥क्षेमायपादमूलंमेप्रविशंत्यकुतोभयं॥
४३॥एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांनिश्रेयसोदयः॥तीव्रेणभक्तियोगेनमनोमय्यर्पि
तंस्थिरं॥४४॥इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेभक्तियोगवर्ण

भा०तृ० चित्तंतन्महदात्मकं॥२१॥स्वछत्वमविकारित्वंमितिचेतसः॥वृत्तिभिर्लक्षणंप्रोक्तंय
६६ थापांप्रकृतिःपराः॥२२॥महत्तत्वाद्विकुर्वाणद्भगवद्वीर्यसंभवात्॥क्रियाशक्तिरहं
कारस्त्रिविधःसमपद्यत॥२३॥वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चयतोभवः॥मनसश्चें
द्रियाणांचभूतानामहतामपि॥२४॥सहस्रसरिशंसाक्षाद्यमनंतंप्रचक्षते॥संक
र्षणाख्यंपुरुषंभूतेंद्रियमनोमयं॥२५॥कर्तृत्वंकारणंत्वंचकार्यत्वंचेष्टलक्षणं॥
शांतघोरविमूढत्वमितिवास्यादहंकृते॥२६॥वैराजिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्व
मजायत॥यत्संकल्पाभ्यांवर्ततेकामसंभवः॥२७॥यद्विगुर्ह्यनिरुद्धाख्यंहृषिकाणा =डु
मधीश्वरं॥शारदेंदीवरश्यामंसंराध्यंयोगिभिःशनैः॥२८॥तैजसात्तुविकुर्वाणा
त्बुद्धितत्वमभूत्सति॥द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनुग्रह॥२९॥संशयो
पविपर्यासुनिश्चयःस्मृतिरेवच॥स्वापइत्युच्यतेबुद्धेर्लक्षणंवृत्तितःपृथक्॥३०॥
तैजसानींद्रियाण्येवक्रियाज्ञानविभागशः॥प्राणस्यहिक्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञान
शक्तिता॥३१॥तामसाच्चविकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात्॥शब्दमात्रमभूत्तस्मा
भू १

शेषवत्॥१०॥पंचभिपंचभिर्ब्रह्मचतुर्भिर्दशभिस्तथा॥एतच्चतुर्विंशतिकंगणंप्राधा
निकंविदुः॥११॥महाभूतानिपंचैवभूरापोग्निमरुन्नभः॥तन्मात्राणिचतावंतिगंधादी
निमतानिमे॥१२॥इंद्रियाणिदशश्रोत्रंत्वक्दृक्रसननासिकाः॥वाक्करोचरणोमे
ढ्रंपायुर्दशमउच्यते॥१३॥मनोबुद्धिरहंकारचित्तमत्यंतरात्मकं॥चतुर्धालक्ष्यते
भेदोवृत्त्यालक्षणरूपया॥१४॥एतावानेवसंख्यातोब्रह्मणःसगुणस्यह॥संनिवे
शोमयाप्रोक्तोयःकालःपंचविंशकः॥१५॥प्रभावंपौरुषंप्राहुःकालमेकेयतोभ
यं॥अहंकारविमूढस्यकर्तुःप्रकृतिमीयुषः॥१६॥प्रकृतेर्गुणसाम्यस्यनिर्वि
शेषस्यमानवि॥चेष्टायतःसभगवान्कालइत्युपलक्षितः॥१७॥अंतःपुरुषरू
पेणकालरूपेणयोवहिः॥समन्वेत्येषसत्वानांभगवानात्ममायया॥१८॥दैवा
त्क्षुभितधर्मिन्यांस्वस्यांयोनोपरःपुमान्॥आधत्तवीर्यंसासूतमहत्तत्वंहिरण्म
मयं॥१९॥विश्वमात्मगतंव्यंजन्कूटस्थोजगदंकुरः॥स्वतेजसापिवत्तीव्रमा
त्मप्रस्वापितंतम॥२०॥यत्तत्सत्वगुणंस्वच्छंशांतंभगवतःपदं॥यदाहुर्वासुदेवाख्यं

भा॰ द॰ पनोदोभूयस्त्वमंभसोवृत्तयस्त्विमा ॥४३॥ रसमात्राविकुर्वाणादंभसोदैवचोदितात् ॥ गंधमा
७७ त्रमभूत्तस्मात् पृथ्वीघ्राणस्तु गंधगः ॥४४॥ करंभपूतिसौरभ्यशांतोग्रामणादिभिः प्रथक् ॥
द्रव्यावयववैषम्यात गंध एको विभिद्यते ॥४५॥ भावनंब्रह्मणः स्थानंधारणंसिद्धिशेषणं
॥ सर्वसत्वगुणोद्रेकः पृथिवीवृत्तिलक्षणं ॥४६॥ नभोगुणविशेषोर्थोयस्यतत्छ्रोत्रमुच्य
ते ॥ वायोःगुणविशेषोर्थोयस्यतत्स्पर्शनंविदुः ॥४७॥ तेजोगुणविशेषोर्थोयस्यत
चक्षुरुच्यते ॥ अंभोगुणविशेषोर्थोयस्यतद्रसनंविदुः ॥४८॥ भूमेःगुणविशेषोर्थो
यस्यसघ्राणउच्यते ॥ परस्यदृश्यतेधर्मोह्यपरस्मिन्समन्वयात् ॥४९॥ अतोविशे
षोभावानांभूमावेवोपलभ्यते ॥५०॥ एतान्यसंहत्यदामहदादीनिसप्तवै ॥ कालक
र्मगुणोपेतोजगदादिरुपाविशत् ॥५१॥ ततस्तेनाऽनुविद्धेयुक्तेभ्योऽडमचेतनं ॥ उत्थि
तंपुरुषोयस्मादुदतिष्ठदसौविराट् ॥५२॥ एतदंडंविशेषाख्यंक्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः ॥
तोयादिभिःपरिवृतंप्रधानेनाऽवृतैर्बहिः ॥५३॥ यत्रलोकवितानोयंरूपंभगवतोह
रेः ॥ हिरण्मयादंडकोशादुत्थायसलिलेशयात् ॥५४॥ तमाविश्यमहादेवोबहुधा

न्यश्रोत्रमलपाष्टगं ॥३२॥अर्थाश्रयत्वंशब्दस्यद्रष्टलिंगत्वमेवच ॥ तन्मात्रत्वंचनभसोल
क्षणंकवयोविदुः ॥३३॥भूतानांछिद्रदातृत्वंवहिरंतरमेवच ॥ प्राणेंद्रियात्मधिष्ण्य
त्वंनभसोवृत्तिलक्षणं ॥३४॥नभसःशब्दतन्मात्रात्कालगत्याविकुर्वतः ॥ स्पर्शोभव
त्ततोवायुस्त्वक्स्पर्शंचसंग्रहः ॥३५॥ मृदुत्वंकठिनत्वंचशैत्यमुष्णत्वमेवच ॥ ए
तत्स्पर्शस्यस्पर्शत्वंतन्मात्रत्वंनभःस्वतः ॥३६॥चालनंव्यूहनंप्राप्तिर्नेतृत्वंद्रव्य
शब्दयोः ॥ सर्वेंद्रियाणामात्मत्वंवायोःकर्माभिलक्षणं ॥३७॥वायोःसुस्पर्शतन्मा
त्राद्रूपंदैवेरितादभूत् ॥ समुत्थितंततस्तेजश्चक्षुरूपोपलंभनं ॥३८॥ द्रव्याकृति
त्वंगुणताव्यक्तिसंस्थात्वमेवच ॥ तेजस्त्वंतेजसःसाध्विरूपमात्रस्यवृत्तयः ॥३९
द्योतनंपचनंपानमदनंहिममर्दनं ॥ तेजसोवृत्तयस्त्वेमाःशोषणंक्षुत्तृडेवच ॥
४०॥ रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसोदैवनोदितात् ॥ रसमात्रमभूत्तस्मादंभोजि
ह्वारसग्रहः ॥४१॥ कषायोमधुरस्तिक्तकट्वम्लइत्यनेकधा ॥ भौतिकानांविका
रेणरसएकोविभिद्यते ॥४२॥ क्लेदनंपिंडनंतृप्तिःप्राणनाप्यायनोदनं ॥ तापा

भा०तृ० नोद्तिष्टत्तदाविराट् ॥६५॥ त्वचरोमभिरौषध्योनोदतिष्टत्तदाविराट् ॥ रेतसाशिश्नमाप
९९ स्तनोदत्तिष्टत्तदाविराट् ॥६६॥ गुदंमृत्युरपानेननोदत्तिष्टत्तदाविराट् ॥ हस्ताविंद्रो
बलेनैवनोदत्तिष्टत्तदाविराट् ॥६७॥ विष्णुर्गत्यैवचरणौनोदतिष्टत्तदाविराट् ॥ ना
डीनद्योलोहितेननोदतिष्टत्तदाविराट् ॥६८॥ क्षुत्तृड्भ्यामुदरंसिंधुर्नोदत्तिष्टत्तदा
विराट् ॥ हृदयंमनसाचंद्रोनोदतिष्टत्तदाविराट् ॥६९॥ बुद्ध्याब्रह्मापिहृदयंनो
दतिष्टत्तदाविराट् ॥ रुद्रोभिमत्याहृदयंनोदतिष्टत्तदाविराट् ॥७०॥ चित्तेनहृद
यंचैत्यःक्षेत्रज्ञःप्राविशत्तदा ॥ विराट्तदेवपुरुषःसलिलादुदतिष्ट ॥७१॥ यथाप्र
सुप्तंपुरुषंप्राणेंद्रियमनोधिया ॥ प्रभवंतिविनायेननोत्थापयितुमोजसा ॥७२॥ त
मस्मिन्प्रत्यगात्मानंधियायोगप्रवर्तया ॥ भक्त्याविरक्त्याज्ञानेनविविच्यात्मनि
चिंतयेत् ॥७३॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेतत्वसमाम्नाये
षड्विंशोध्यायः ॥२६॥ सप्तविंशेततःसम्यग्बहुसाधनयोगतः पुंप्रकृत्योर्विवेकेनमोक्ष
रीतिर्निरूप्यते ॥१॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकृतिस्थोपिपुरुषोनाज्यतेप्राकृतैर्गुणैः ॥

निर्बिभेद खं ॥५४॥ निरभिद्यतास्यप्रथमं सुखं वाणी ततोऽभवत् ॥ वाएषा वह्निरथो नासे प्राणो
तो घ्राण एनयोः ॥५५॥ घ्राणाद्वायुरभिद्योतामक्षिणी चक्षुरेतयोः ॥ तस्मात्सूर्योऽन्वभि
द्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ॥५६॥ निर्बिभेद विराजस्त्वक् रोमश्मश्र्वादयस्ततः ॥ तत
ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभेदेनत ॥५७॥ रेतस्तस्मादापश्चासन् निरभिद्यत वै गुदं ॥
गुदादपानोऽपानाच्च मत्युर्लोकभयंकरः ॥५८॥ हस्तौ च निर्भिद्येतां बलं ताभ्यां ततः
स्वराट् ॥ पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ॥५९॥ नाड्योऽस्य निरभिन्नं तता
भ्यो लोहितमाभृतं नद्यस्ततः समभवन् उदरं निरभिद्यत ॥ क्षुत्पिपासे ततः स्यातां
समुद्रस्त्वेतयोरभूत् ॥६०॥ अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितं ॥ मनसश्चन्द्रमा जा
तो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः ॥६१॥ अहंकारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततो भवत् ॥ एते ह्यभ्युत्थि
ता देवा नैवाऽस्योत्थापने शकन् ॥ पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् ॥६३॥
वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्तदा वि
राट् ॥६४॥ अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो

भा०तृ०
६५

हनिद्रया॥ लीनेष्वसति यस्तत्र विनिद्रो निरहंक्रियः॥१४॥ मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृ
षा॥ नष्टेहंकारणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः॥१५॥ एवं प्रत्यवमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते॥ सा
हंकारस्य द्रव्यस्य यो वस्थानमनुग्रह॥१६॥ देवहूतिरु०॥ पुरुषं प्रकृतिं व्रह्मन्न विमुंचति कर्हि
चित्॥ अन्योन्यापाश्रयात्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो॥१७॥ यथा गंधस्य भूमेश्च न भावो व्यति
रेकतः॥ अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च॥१८॥ अकर्तुः कर्मवंधोयं पुरुषस्य यदाश्रयः॥
गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वथ कथं॥१९॥ क्वचित्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्वणं॥ अनि
मित्तनिमित्तत्वात्पुन प्रत्यवतिष्ठते॥२०॥ श्रीभगवानुवाच॥ अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामला
त्मना॥ तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरं॥२१॥ ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण वलीयसा॥
तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना॥२२॥ प्रकृतिपुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशं॥ ति
रोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणी॥२३॥ भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः॥
नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च॥२४॥ यथा ह्यप्रतिवुद्धस्य प्रस्वापो वहूनर्थभृत्॥
सएव प्रतिवुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते॥२५॥ एवं विदिततत्वस्य प्रकृतेर्मयि मानसं॥ युंजतो
नापकुरुत आत्मारामकर्हिचित्॥२६॥ यदेवमध्यात्मरत कालेन वहुजन्मना॥ सर्वत्र

श्चविकारारकत त्वा न्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् ॥१॥ स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते ॥ अहं
क्रियाविमूढात्माकर्तास्मीत्यभिमन्यते ॥२॥ तेन संसार पदवीमवशोभ्येत्यनिर्वृतः ॥ प्रासंगि
कैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ॥३॥ अर्थे ह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्त्तते ॥ ध्यायते
विषयानस्य स्वप्नेनर्थागमो यथा ॥४॥ अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि ॥ भक्तियो
गेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्वशं ॥५॥ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसंश्रद्धयान्वितः ॥ मयि भावे
न सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ॥६॥ सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः ॥ ब्रह्मचर्येण मौनेन
स्वधर्मेण महीयसा ॥७॥ यदृच्छयोपस्थितेन संतुष्टो मितभुग् मुनिः ॥ विविक्तशरणः शा
न्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥८॥ सानुबंधे च देहेस्मिन्न कुर्वन्नसदाग्रहं ॥ ज्ञानेन दृष्टतत्वे
न प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥९॥ निर्वृत्तिबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः ॥ उपलभ्यात्मना
त्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् ॥१०॥ मुक्तिलिंगं सदाभासमसति प्रतिपद्यते ॥ सतो
बंधमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयं ॥११॥ यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते ॥
स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥१२॥ एवं त्रिवृदहंकारो भूतेंद्रियमनो
मयैः ॥ स्वाभासैर्लक्षितोनेन सदाभासेन सत्यदृक् ॥१३॥ भूतसूक्ष्मेंद्रियमनो बुद्ध्यादिष्वि

भा०त्तं०
७०

आसनं ॥ तस्मिन्स्वस्तिसमासीनऋजुकायःसमभ्यसेत् ॥८॥ प्राणस्यसोधयेन्मार्गंपूरकुं
जकरेचकैः ॥ प्रतिकूलेनवाचित्तंतथास्थिरमचंचलं ॥९॥ मनोचिरात्स्याद्विरजंजि
तस्वासस्ययोगिनः ॥ वाग्वाग्निभ्यांयथालोहंध्मातंत्यजतिवैमलं ॥१०॥ प्राणायामैर्दहेत्दो
षान्धारणाभिश्चकिल्विषात् ॥ प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानेनाऽनीश्वरान्गुणान् ॥११॥
यदामनःस्वविरजंयोगेनसुसमाहितं ॥ काष्टांभगवतोध्यायेत्स्वनासाग्रामलोकनं ॥१२॥
प्रशान्नवदनांभोजंपद्मगर्भारुणेक्षणं ॥ नीलोत्पलदलस्यामंशंखचक्रगदाधरं ॥१३॥ ल
त्सत्पंकजकिंजल्कपीतकौशेयवाससं ॥ श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरे ॥१४॥
मत्तद्विरेफकलयापरीतंवनमालया ॥ परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदनुपुरं ॥१५॥ कांचीगु
णोल्लसच्छ्रोणीहृदयांभोजविष्टरं ॥ दर्शनीयतमंशांतंमनोनयनवर्द्धनं ॥१६॥ अपीच्य
दर्शनंशश्वत्सर्वलोकनमस्कृतं ॥ संतंवयसिकैशोरेभृत्यानुग्रहकातरं ॥१७॥ कीर्त्तन्य
तीर्थयशसंपुण्यश्लोकयशस्करं ॥ ध्यायेद्देवंसमग्रांगंयावन्नच्यवतेमनः ॥१८॥ स्थितंव्रजं
तमासीनंशयानंवागुहाशयं ॥ प्रेक्षणीयेहितंध्यायेत्शुद्धभावेनचेतसा ॥१९॥ तस्मिंल्लब्ध

ता नवैराग्य आब्रह्मभुवनान्मुनिः ॥२७॥ मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा ॥ निःश्रेयसं
स्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयं ॥२८॥ प्राप्नोतीहांजसा धीरः स्वदृशा छिन्नसंशयः ॥ यद्गत्वा न नि
वर्त्तते योगी लिंगविनिर्गमे ॥२९॥ यदा न योगोपचितासु चेतो मायासु सिद्धस्य विषज्जतेंग ॥
अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यंतिकी यत्र न मृत्युहासः ॥३०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
तृतीस्कंधे कापिलेयोपाख्याने सप्तविंशतिमोध्यायः ॥२७॥ अष्टाविंशततोष्टांगयोगेनध्या
नशीभिना ॥ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः स्वरूपज्ञानमीर्यते ॥१॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ योगस्य
लक्षणं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे ॥ मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथं ॥१॥ स्वधर्माचर
णं शक्त्या विधर्माच्च निवर्त्तनं ॥ दैवाल्लब्धेन संतोष आत्मवित् चरणार्चनं ॥२॥ ग्राम्यधर्म
निवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा ॥ मितमेध्यादनं शश्वत् विविक्तक्षेमसेवनं ॥३॥ अहिंसा सत्यम
स्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनं ॥४॥ मौनं सदासनजय स्थैर्यं
प्राणजयः शनैः ॥ प्रत्याहारश्चेंद्रियाणां विषयान्मनसा हृदि ॥५॥ स्वधिष्ण्यानामेकदेशेनमन
सा प्राणधारणं ॥ वैकुंठलीभीध्यानं समाधानं तथात्मनः ॥६॥ एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टम
सत्पथं ॥ बुध्यायुंजीत सनकैर्जितप्राणो ह्यतंद्रितः ॥७॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन

भा०तृ० मस्य तस्य ॥२६॥ वाहूंश्च मंदरगिरेः परिवर्त्तनेन निर्णिक्तवाहुवलमानधिलोकपाला
७९ न्॥ संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजः शंखंच तत्करसरोरुहराजहंसं ॥२७॥ कौमो
दकीं भगवतो दयितां स्मरेत दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन ॥ मालां मधुव्रत
वरूथगिरोपघुष्टां चैत्यस्य तत्वममलं मणिमस्य कंठे ॥२८॥ भृत्यानुकंपितधियेह
गृहीतमूर्त्तेः संचिंतयेद्भगवतो वदनारविंदं ॥ यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवलितेन
विद्योतितामलकपोलमुदारनासं ॥२९॥ यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानं भूत्या
स्वया कुटिलकुंतलवृंदजुष्टं ॥ मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रं ध्यायन्मनोमयम
तंद्रित उल्लसद्भ्रु ॥३०॥ तस्यावलोकमधिकं कृपयाऽतिघोरतापत्रयोपशमनाय नि
सृष्टमक्ष्णोः ॥ स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विततभाव ॥३१॥ हा
सं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारं ॥ संमोहना
यरचितं निजमायया स्य भ्रूमंडलं मुनिकृते मकरध्वजस्य ॥३२॥ ध्यानायनं प्रहसि
तं वहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुंदपंक्ति ॥ ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसित

परंचित्तंसर्वावयवसंस्थितं॥विलक्ष्यैकत्रसंयुज्यादंगेभगवतोमुनिः॥२०॥संचिंतयेद्भग
वतश्चरणारविंदंवज्रांकुशध्वजसरोरुहलांछनाढ्यं॥उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालंज्यो
त्स्नाभिराहतमहद्धृदयांधकारं॥२१॥यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमू
र्ध्न्यधिकृतेनशिवःशिवोभूत्॥ध्यातुःमनःशमलशैलनिसृष्टवज्रंध्यायेच्चिरंभगव
तश्चरणारविंदं॥२२॥जानुद्वयंजलजलोचनयाजनन्यालक्ष्म्याखिलस्यसुरवंदि
तयाविधातुः॥उर्वोर्निधायकरपल्लवरोचिषायत्संलालितंहृदिविभोरभवस्य
कुर्यात्॥२३॥उरूसुपर्णभुजयोरधिशोभमानावोजोनिधीअतसिकाकुसुमावभा
सौ॥व्यालंबिपीतवरवाससिवर्त्तमानकांचीकलापपरिरंभनितंबबिंबं॥२४॥ना
भिहृदंभुवनकोशगुहोदरस्थंयत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मं॥व्यूढंहरि
न्मणिवृषस्तनयोरमुष्यध्यायेद्द्वयंविशदहारमयूखगौरं॥२५॥वक्षोधिभूषणं
~~र्थंकुर्यान्मनस्यखिललोक~~ वक्षोधिवासमृषभस्यमहाविभूतेःपुंसांमनोनयन
निर्वृतिमादधानं॥कंठंचकौस्तुभमणेरधिभूषणार्थंकुर्यान्मनस्यखिललोकन

भा०तृ० ७२

था॥३९॥ यथोल्मुकाद्विस्फुलिंगाद्धूमाद्वापिस्वसंभवात्॥ अप्यात्मत्वेनाभिमताद्य
थाग्निःपृथगुल्मुकात्॥४०॥ भूतेंद्रियांतःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात्॥ आ
त्मातथापृथक्द्रष्टाभगवान्ब्रह्मसंज्ञितः॥४१॥ सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानि
चात्मनि॥ ईक्षेतानन्यभावेनभूतेष्विवतदात्मतां॥४२॥ स्वयोनिषुयथाज्योति
रेकंनानाप्रतीयते॥ योनीनांगुणवैषम्यात्तथात्माप्रकृतौस्थितः॥४३॥ तस्मादिमां
स्वांप्रकृतिंदैवींसदसदात्मिकां॥ दुर्विभाव्यांपराभाव्यस्वरूपेणावतिष्ठते॥४४॥
इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेसाधनानुष्ठानंअष्टाविंशो
ध्यायः॥२८॥ एकोनत्रिंशकेभक्तियोगस्तुबहुधोच्यते॥ कालस्यचबलंघोरासंसृ
तिश्चविरक्तये॥१॥ उक्तानुवादपूर्वकंभक्तिमार्गभेदान्पृच्छति॥१॥ ॥श्रीदेवहू
तिरुवाच॥ लक्षणंमहदादीनांप्रकृतेःपुरुषस्यच॥ स्वरूपंलक्ष्यतेमीषांयेनतत्पा
रमार्थिकं॥१॥ यथासांख्येषुकथितंयन्मूलंतत्प्रचक्षते॥ भक्तियोगस्यमेमार्गंब्रू

सविघ्नोर्भेत्पाईयार्पितमनानपृथक्‌दिदृक्षेत्‌॥३३॥ एवंहरौभगवतिप्रतिलब्धभावो
भक्त्याद्रवद्हृदयउत्पुलकःप्रमोदात्‌॥ औत्कंठ्यबाष्पकलयामुहुरर्द्यमानस्तच्चा
पिचित्तंवडिशंशनकैर्वियुंक्ते॥३४॥ मुक्ताश्रयंयर्हिनिर्विषयंविरक्तंनिर्वाणमृच्छ
तिमनःसहसायथार्चिः॥ आत्मानमत्रपुरुषोव्यवधानमेकमन्वीक्षतेप्रतिनिवृ
त्तगुणप्रवाहं॥३५॥ सोप्येतयाचरमयामनसोनिवृत्तास्मिन्महिम्न्यवसितःसुख
दुःखबाह्यें॥ हेतुत्वमप्यसतिकर्त्तरिदुःखयोर्यत्‌स्वात्मन्‌विधत्तउपलब्धप
रात्मकाष्टः॥३६॥ देहंचतंनचरमःस्थितमुत्थितंवासिद्धोविपश्यतियतोध्य
गमत्स्वरूपं॥ दैवादुपेतमथदैववशादपेतंवासोयथापरिकृतंमदिरामदां
धः॥३७॥ देहोऽपिदैववशगःखलुकर्मयावत्‌स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतएवसा
सुः॥ तंसप्रपंचमधिरूढसमाधियोगःस्वाप्नंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तुः॥३८॥ य
थापुत्राश्चवित्ताश्चपृथङ्मर्त्यैःप्रतीयते॥ अप्यात्मत्वेनाऽभिमताद्देहादेःपुरुषस्त

भा०तृ०
७२

विनामत्सेवनं जनाः ॥१३॥ स एव भक्तियोगस्य आत्यंतिक उदाहृतः ॥ येनाऽतिव्रज्य
त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते ॥१४॥ निषेवितेनाऽनिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा ॥ क्रिया
योगेन शस्तेन नाऽतिहिंस्रेण नित्यशः ॥१५॥ मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शनस्पपूजास्तु
त्यभिवंदने ॥ भूतेषु मद्भावनया सत्वेनाऽसंगमेन च ॥१६॥ महतां बहुमानेन दीना
नामनुकंपया ॥ मैत्र्याचैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च ॥१७॥ आध्यात्मिकानु
श्रवणान्नामसंकीर्त्तनाच्च मे ॥ आर्जवेनार्यसंगेन निरहंक्रियया तथा ॥१८॥ म
द्धर्मीचरणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः पुरुषस्याजसाऽभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि
मां ॥१९॥ यथा वातरथो घ्राणमावृक्ते गंध आशयात् ॥ एवं योगतरं चेत आ
त्मानमविकारयेत् ॥२०॥ अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्माऽवस्थितः सदा ॥ तमवज्ञाय
मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडंबनं ॥२१॥ यो मां सर्वेषु भूतेषु संतमात्मानमीश्वरं ॥ हि
त्वार्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सा ॥२२॥ द्विषतः परकाये मां मानिनो
भिन्नदर्शिनः ॥ भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शांतिमृच्छति ॥२३॥ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रि

हि विस्तरतः प्रभो ॥२॥ विरागो येन पुरुषो भगवान् सर्वतो भवेत्। आचक्ष्व जीवलोकस्य विवि
धा लोकसंसृतीः ॥३॥ कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते। स्वरूपं वत कुर्वंति यद्धेतोः कुश
लं जनाः ॥४॥ लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यऽनाश्रये। आंतस्य कर्म
स्वऽनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः ॥५॥ श्रीमैत्रेय उवाच। इति मातुर्वचः
श्लक्ष्णं प्रतिनंद्य महामुनिः। आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणार्दितः ॥६॥ श्रीभगवानु
वाच। भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते। स्वभावगुणमार्गेण पुंसो भावो विभि
द्यते ॥७॥ अभिसंधाय यद्धिंसां दंभं मात्सर्यमेव वा। संरंभी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स ता
मसः ॥८॥ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्यमेव वा। अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स रा
जसः ॥९॥ कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणं। यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सा
त्विकः ॥१०॥ मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये। मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गंगांभसो
ऽबुधौ ॥११॥ लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्। अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः
पुरुषोत्तमे ॥१२॥ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णंति

स्वे स्वे कालेभिगृह्णंति पुष्पाणि च फलानि च ॥ स्रवंति सरितो भीता नोत्सर्प्युदधिर्यतः ॥४२॥

भा०तृ० निर्भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन् ॥३४॥ ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ॥ भक्ति
७४ योगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः ॥३५॥ ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् ॥
एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥३६॥ परं प्रधानपुरुषं दैवं कर्मविचेष्टितं ॥
रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते ॥३७॥ भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृ
शां भयं ॥ योऽतः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः ॥३८॥ स विष्ण्वाख्योऽधियज्ञो
ऽसौ कालः कलयतां प्रभुः ॥ न चास्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बांधवः ॥३९॥ आवि
शत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमंतकृत् ॥ यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भया
त् ॥४०॥ यद्भयाद्वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात् ॥ यद्वनस्पतयो भीता लतां
श्चौषधिभिः सह ॥४१॥ अग्निरिंधे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति यद्भयात् ॥ नभो ददाति
हि सतां पदं यन्नियन्त्रियमाददः ॥४३॥ लोकं स्वदेहं तनुते महान्सप्तभिरावृ
तं ॥ गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात् ॥४४॥ वर्त्तंतेऽनुयुगं येषां वश
एतच्चराचरं ॥ सोऽनंतोऽतकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः ॥४५॥ जनं जनेन

ययोत्पन्नयानघे ॥ नैवतुष्येऽर्चितोऽर्चायांभूतग्रामावमानिनः ॥२४॥ अर्चादावर्चयेत्ता
वदीश्वरंमांस्वकर्मकृत् ॥ यावन्नवेदस्वहृदिसर्वभूतेष्ववस्थितं ॥२५॥ आत्मन
श्चपरस्यापियःकरोत्यंतरोदरम् ॥ तस्यभिन्नदृशोमृत्युर्विदधेभयमुल्बणं ॥
२६॥ अथमांसर्वभूतेषुभूतात्मानंकृतालयं ॥ अर्हयेद्दानमानाभ्यांमैत्र्याऽभि
न्नेनचक्षुषा ॥२७॥ जीवाःश्रेष्ठाःह्यजीवानांततःप्राणभृतःशुभे ॥ ततःसचित्ताः
प्रवराःस्ततश्चेंद्रियवृत्तयः ॥२८॥ तत्रापिस्पर्शवेदिभ्यःप्रवरारसवेदिनः ॥ तेभ्यो
गंधविदःश्रेष्ठाःस्ततशब्दविदोवराः ॥२९॥ रूपभेदविदस्तत्रततश्चोभयतो
दतः ॥ तेषांवहुपदाःश्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात् ॥३०॥ ततोवर्णाश्चचत्वा
रस्तेषांब्राह्मणउत्तमः ॥ ब्राह्मणेष्वपिवेदज्ञाह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ॥३१॥ अर्थ
ज्ञात्संशयच्छेत्ताततःश्रेयान्स्वकर्मकृत् ॥ मुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्ममा
त्मनः ॥३२॥ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मानिरंतरः ॥ मय्यर्पितात्मनःपुंसो
मयिसंन्यस्तकर्मणः ॥३३॥ नपश्यामिपरंभूतमकर्तुःसमदर्शनात् ॥ मनसैता

जनयनू मारयनू मत्सुनां ऽतकं ॥ ४६ ॥ इति श्री मद्भागवते महापुराणे तृतीये स्कंधे का
पिलेये पाख्याने एकोनत्रिंशतमोऽध्यायः ॥ २९ ॥ त्रिंशे तु कायकांतादि लालनाकुल
चेतसां ॥ कामिनां तामसी पापादधोगतिरुदीर्यते ॥ १ ॥ ॥ श्रीकपिल उवाच ॥ तस्यै
तस्य जनो नूनं नायं वेदोरुविक्रमं ॥ कल्प्यमानोऽपि वलिनो वायोरिव घनावलिः ॥ १ ॥
यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे ॥ तं तं धुनोति भगवान् पुमान् शोचति यत्कृ
ते ॥ २ ॥ यद ध्रुवस्य देहस्य सानुवंधस्य दुर्मतिः ॥ ध्रुवाणि मन्यते मोहात् गृहक्षेत्र
वसूनि च ॥ ३ ॥ जंतुर्वै भव एतस्मिनू यां यां योनिमनुव्रजेत् ॥ तस्यां तस्यां स लभते नि
र्वृतिं न विरज्यते ॥ ४ ॥ नरकस्थोऽपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिछति ॥ नारक्यां निर्वृतौ
सत्यां देवमायाविमोहितः ॥ ५ ॥ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणवंधुषु ॥ निरूढ
मूलहृदय आत्मानं वहु मन्यते ॥ ६ ॥ संदह्यमानसर्वांग एषामुद्वहनाधिना ॥
करोत्यविरतं मूढो दुरितानि दुराशयः ॥ ७ ॥ आक्षिप्तात्मेंद्रियः स्त्रीणामसतीनां च

भा०त०
७५

मायया॥ रहोरचितयालापैः शिशुनांकलभाषिणां॥८॥ गृहेषुकूटधर्मेषुदुःखतंत्रेष्वऽतं
द्रितः॥ कुर्वन्दुःखप्रतीकारंसुखवन्मन्यतेगृही॥९॥ अर्थैरापादितैर्गुर्व्याहिंसयेतस्त
तश्चतान्॥ पुष्णातियेषांपोषेणशेषभुक्यात्यधःस्वयं॥१०॥ वार्त्तायांलुप्यमाना
यामारब्धायांपुनःपुनः॥ लोभाभिभूतोनिःसत्वःपरार्थेकुरुतेस्पृहां॥११॥ कुटुंबभ
रणाकल्पोमंदभाग्योवृथोद्यमः॥ श्रियाविहीनःकृपणोध्यायन्श्वसितिमूढधीः॥
१२॥ एवंस्वभरणाकल्पोतत्कलत्रादयस्तथा॥ नाद्रियंतेयथापूर्वंकीनाशाइवगोजरं॥
१३॥ तत्राप्यजातनिर्वेदोभ्रियमाणःस्वयंभृतैः॥ जरयोपात्तवैरूप्योमरणाभिमुखो
गृहे॥१४॥ आस्तेवमत्योपन्यस्तंगृहपालइवाऽहरन्॥ आमयाव्यऽप्रदीप्ताग्निरल्पा
हारोऽल्पचेष्टितः॥१५॥ वायुनोत्क्रमतोत्तरःकफसंरुद्धनाडिकः॥ कासश्वासकृता
यासःकंठेघुरघुरायते॥१६॥ शयानःपरिशोचद्भिःपरिवीतःस्वबंधुभिः॥ वाच्यमानो
ऽपिनब्रूतेकालपाशवशंगतः॥१७॥ एवंकुटुंबभरणेव्यापृतात्माऽजितेंद्रियः॥ म्रिय
तेरुदतांस्वानामुरुवेदनयाऽस्तधीः॥१८॥ यमदूतौतदाप्राप्तौभीमौसरभसेक्षणौ॥ स

दृष्ट्वात्रस्तहृदयःश्वाकृन्मूत्रंविमुंचति ॥१९॥ यातनादेहमात्मानयाप्येवध्वाऽगलवलात् ॥
नयतोदीर्घमध्वानंदंड्यंराजभटायथा ॥२०॥ तयोर्निर्भिन्नहृदयस्तर्जनैर्जेनितवेपथुः ॥ प
थिश्वभिर्भक्ष्यमाणआर्त्तोऽघंस्वमनुस्मरन् ॥२१॥ क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवानलानिलैः ॥ संत
प्यमानःपथितप्तवालुके ॥ कृच्छ्रेणपृष्ठेकशयावताडितश्चलत्यऽशक्तोऽपिनिराश्रमोद
के ॥२२॥ तत्रतत्रपतच्छ्रांतोमूर्छितःपुनरुत्थितः ॥ पथापापीयसानीतस्तरसायमसाद
नं ॥२३॥ योजनानांसहस्राणिनवतिंनवचाध्वनः ॥ त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यांवानीतःप्राप्नोति
यातनाः ॥२४॥ आदीपनंस्वगात्राणांवेष्टयित्वोल्मुकादिभिः ॥ आत्ममांसादनंक्वापिस्वकृ
त्तंपरतोपिवा ॥२५॥ जीवतश्चांऽत्राभ्युद्धारश्वगृध्रैर्यमसादने ॥ सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दश
द्भिश्चात्मवैशसां ॥२६॥ कृंतनंचाऽवयवशोगजादिभ्योभिदापनं ॥ पातनंगिरिशृंगे
भ्योरोधनंचांबुगर्त्तयोः ॥२७॥ यास्तामिश्रांधतामिश्रारौरवाद्याश्चयातनाः ॥ भुंक्तेनरोवा
नारीवामिथःसंगेननिर्मिताः ॥२८॥ अत्रैवनरकःस्वर्गइतिमातःप्रचक्षते ॥ यायातनावै

भा०त० नारक्यस्ताइहाप्युपलक्षिताः॥२९॥एवंकुटुंबंबिभ्राणउदरंभरएववा॥विसृज्येहोभयंप्रेत्यभुं
७९ क्तेतत्फलमीदृशं॥३०॥एकःप्रपद्यतेध्वांतंहित्वेदंस्वकलेवरं॥कुशलेतरपाथेयोभूतद्रो
हेणयद्भृतं॥३१॥दैवेनासादितंतस्यशमलंनिरयेपुमान्॥भुंक्तेकुटुंबपोषस्यहृतवि
त्तइवातुरं॥३२॥केवलेनह्यधर्मेणकुटुंबभरणोत्सुकः॥यातिजीवोंधतामिस्रंचर
मंतमसःपदं॥३३॥अधस्तान्नरलोकस्ययावतीर्यातनादयः॥क्रमशःसमनुक्रम्यपुन
रत्राव्रजेच्छुचिः॥३४॥इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकापिलेयेकर्मविपाकः
त्रिंशत्तमोध्यायः॥३०॥एकत्रिंशेविमिश्रेषुपुण्यपापेष्विहांतरामनुष्ययोनिसंप्राप्तिर्व
र्ण्यतेराजसीगतिः॥पुनरत्रापिव्रजेदित्युक्तंतदेवविशेषतोदर्शयति॥१॥ ॥श्रीभग
वानुवाच॥कर्मणादैवनेत्रेणजंतुर्देहोपपत्तये॥स्त्रियाःप्रविष्टउदरंपुंसोरेतःक
णाश्रयः॥१॥कललंत्वेकरात्रेणपंचरात्रेणबुद्बुदं॥दशाहेनतुकर्कंधूःपेश्यंडंवात
तःपरं॥२॥मासेनतुशिरोद्वाभ्यांबाह्वंघ्र्याद्यंगविग्रहः॥नखलोमास्थिचर्माणिलिं
गच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः॥३॥चतुर्भिर्धातवःसप्तपंचभिःक्षुत्तृडुद्भवः॥षड्भिर्जरायुणावी

तः कुक्षौ भ्राम्यति दक्षिणे ॥ सप्तमे जन्मकर्माणि गतानि स्मरते मुनिः ॥ मातुर्ज
ग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमते ॥५॥ शेते विण्मूत्रयोर्गर्त्ते स जन्तुसंभवे ॥ कृ
मिभिः क्षतसर्वांगः सौकुमार्यात्प्रतिक्षणं ॥६॥ मूर्छामाप्नोत्युरुक्लेश
स्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः ॥ कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः ॥७॥
मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वांगोत्थितवेदनः ॥ उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नंत्रैश्च
बहिरावृतः ॥ आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः ॥ अकल्पः स्वांग
चेष्टायां शकुंत इव पंजरे ॥ तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात्कर्म जन्मशतोद्भवं ॥
स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विंदते ॥ आरभ्य सप्तमान्मासाल्लब्ध
बोधोऽपि वेपितः ॥ नैकत्रास्ते सूतिवातैर्विष्ठाभूरिव सोदरः ॥ नाथमान ऋ
षिर्भीतः सप्तवध्रिः कृतांजलिः ॥ स्तुवीत तं विक्लवया वाचा येनोदरेऽर्पि

भा०तृ०
७७

तः ॥ श्रीजीव उवाच ॥ तस्योपसन्नमवितुं जगदिच्छयाऽत्तनानातनोर्भुवि च
लच्चरणारविंदं ॥ सोऽहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे येनेदृशी गतिरद
र्श्यऽसतोऽनुरूपा ॥ यस्त्वऽत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा भूतेंद्रियाशयम
यीमवलंब्य मायां ॥ आस्ते विशुद्धमविकारमखंडबोधमातप्यमान हृदये
ऽवसितं नमामि ॥ यः पंचभूतरचिते रहितः शरीरे छन्नोऽयथेंद्रियगुणार्थ
चिदात्मकोऽहं ॥ तेनादिकुंठमहिमानमृषिं तमेनं वंदे परं प्रकृतिपुरुष
योः ॥ पुमांसं यन्माययोरुगुणकर्मनिबंधनेऽस्मिन्सांसारिके पथि चरं
स्तदभिश्रमेण ॥ नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं युक्त्या कया महदनु
ग्रहमंतरेण ॥ ज्ञानं यदेतददधात्कतमः स देवस्त्रैकालिकं स्थिरचरेष्वऽ
नुवर्त्तितांशः ॥ तं जीवकर्मपदवीमनुवर्त्तमानस्तापत्रयोपशमनाय वयं
भजेम ॥ देह्यऽन्यदेहविवरे जठराग्निनाऽसृग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदे

हः॥ इछन्नितो विवसितुं गणयन् स्वमासान् निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन् कदा
नु॥ येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश संग्राहितः पुरुदयेन भवादृशेन॥ स्वे
नैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथः॥ को नाम तत्प्रति विनांजलिमस्य कुर्यात्॥
पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे॥ य
त्सृष्टयाऽसंतमहं पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतं॥ सो
ऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरंधकूपे॥ यत्रोपया
तमुपसर्पति देवमाया मिथ्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत्॥ तस्मादहं वि
गतविक्लव उद्धरिष्य आत्मानमाशु तमसः॥ सुहृदात्मनैव भूयो यथा व्यसन
मेतदनेकरंध्रं मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः॥ श्रीकपिलदेव उवाच॥
एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्नृषिः॥ सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै
सूतिमारुतः॥ तेनावसृष्टः सहसा कृत्वावाक्शिर आतुरः॥ विनिःक्राम

तिष्ठन्कृच्छ्रेणनिरुच्छ्वासोहतस्मृतिः॥पतितोभुविविण्मूत्रेविष्टाभूरिवचेष्टते॥
रोरूयतिगतेज्ञानेविपरीतांगतिंगतः॥परछंदंनविदुषापुष्यमाणोजनेन
सः॥अनभिप्रेतमापन्नःप्रत्याख्यातुमनीश्वरः॥शायितोशुचिपर्यंकेजंतुः
स्वेदजदूषिते॥नेशःकंडूयनेंगानामासनोत्थानचेष्टने॥तुदंत्याऽमत्वचंदं
शामशकामत्कुणादयः॥रुदंतंविगतज्ञानंकृमयःकृमिकंयथा॥इत्येवंशै
शवंभुक्त्वादुःखंपौगंडमेवच॥अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युःशुचा
र्पितः॥सहदेहेनमानेनवर्द्धमानेनमन्युना॥करोतिविग्रहंकामीकामिष्वं
ऽतायचात्मनः॥भूतैःपंचभिरारब्धेदेहेदेह्यऽबुधोऽसकृत्॥अहंममे
सद्ग्राहःकरोतिकुमतिर्मतिं॥तदर्थंकुरुतेकर्मयद्बद्धोयातिसंसृतिं॥यो
ऽनुयातिदेहान्क्लेशमविद्याकर्मबंधनः॥यद्यसद्भिःपथिपुनःशिश्नो
दरकृतोद्यमैः॥आस्थितोरमतेजंतुस्तमोविशतिपूर्ववत्॥सत्यंशौचंद

यामौनंबुद्धिंर्ह्रीःश्रीर्यशःक्षमा॥शमोदमोभगश्चेतियत्संगाद्यातिसंक्षयं॥
तेष्वऽशांतेषुमूढेषुखंडितात्मस्वसाधुषु॥संगंनकुर्याल्लोकेषुयोषित्क्री
डाम्रगेषुच॥नतथाऽस्यभवेन्मोहोबंधश्चान्यप्रशंगतः॥योषित्संगाद्यथा
पुंसोयथातत्संगिसंगतः॥प्रजापतिःस्वांदुहितरंदृष्ट्वातद्रूपधर्षितः॥रोहि
द्भूतांसोऽन्वधावत्रृक्षरूपीहतत्रपः॥तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषुकोन्वखंडि
तधीःपुमान्॥ऋषिंनारायणमृतेयोषिन्मय्येहमायया॥वलंमेपश्यमाया
याःस्त्रीमय्याजयिनोदिशां॥याकरोतिपदाक्रांतान्भ्रूविजृंभेणकेवलं॥सं
गंनकुर्यात्प्रमदासुजातुयोगस्यपारंपरमारुरुक्षुः॥मत्सेवयाप्रतिलब्धा
त्मलाभोवदंतियानिरयद्वारमस्य॥योययातिशनैर्मायायोषिद्देवविनि
र्मिता॥तामीक्षेतात्मनोमृत्युंतृणैःकूपमिवावृत्तं॥यांमन्यतेपतिंमोहान्

मन्मायामृषभायतीं ॥ स्त्रीत्वंस्त्रीसंगतःप्राप्तोवित्तापत्यगृहप्रदं ॥ तामात्मनोवि
जानीयात्पत्यपत्यगृहात्मकं ॥ दैवोपसादितंमृत्युंमृगयोर्गायनंयथा ॥ दे
हेनजीवभूतेनलोकाल्लोकमनुव्रजन् ॥ भुंजानएवकर्माणिकरोत्यविरतंपु
मान् ॥ जीवोह्यस्यानुगतोदेहोभूतेंद्रियमनोमयः ॥ तन्निरोधोऽस्यमरणमा
विर्भावस्तुसंभवः ॥ द्रव्योपलब्धिस्थानस्यद्रव्येक्षायोग्यतायदा ॥ तत्पंचत्व
महंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनः ॥ यथाऽक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यतायदा ॥
तत्रैवचक्षुषोद्रष्टुर्द्रष्टृत्वायोग्यताऽनयोः ॥ तस्मान्नकार्यःसंत्रासोनकार्प
ण्यंनसंभ्रमः ॥ बुद्ध्वाजीवगतिंधीरोमुक्तसंगश्चरेदिह ॥ सम्यग्दर्शनयाबु
द्ध्यायोगवैराग्ययुक्तया ॥ मायाविरचितेलोकेचरेन्न्यस्यकलेवरं ॥ इतिश्री
मद्भागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेकपिलेयोपाख्यानेजीवगतिर्नामैकत्रिं
शत्तमोध्यायः ॥ ३१ ॥ द्वात्रिंशेसात्विकैर्धर्मैरूर्ध्वागतिरुदीर्यते ॥ तत्रज्ञानवि

हीनस्य ततश्च पुनरागतिः ॥ ॥ तदेवं पापकर्मणो गतिरुक्ता इदानीं काम्यकर्मणो
गतिमाह ॥ ॥ कपिल उवाच ॥ अथ यो गृहमेधीयान् धर्मानेवाऽवसन् गृहे ॥
काममर्थं च धर्मांश्च दोग्धि भूयः पिपर्त्ति तान् ॥ स चापि भगवद्धर्मात् काममू
ढं पराङ्मुखः ॥ यजते क्रतुभिर्देवान् पितॄंश्च श्रद्धयाऽन्वितः ॥ तच्छ्रद्धया
ऽक्रांतमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् ॥ गत्वा चांद्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्य
ति ॥ यदा चाहींद्रशय्यायां शेतेऽनंतासनो हरिः ॥ तदा लोका लयं यांति
त एते गृहमेधिनां ॥ ये स्वधर्मान्न दुह्यंति धीराः कामार्थहेतवे ॥ निःसंगाः
न्यस्तकर्माणः प्रशांताः शुद्धचेतसः ॥ निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरहंकृताः ॥
स्वधर्माख्येन सत्वेन परिशुद्धेन चेतसा ॥ सूर्यद्वारेण ते यांति पुरुषं वि
श्वतोमुखं ॥ परावरेसं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतभावनं ॥ द्विपरार्द्धावसाने यः प्र
लयो ब्रह्मणस्तु ते ॥ तावदध्यासते लोकं परस्य परचिंतकाः ॥ क्ष्मांभोनला

निवृत्तियन्मन इंद्रियार्थभूतादिभिः परिवृत्तं प्रतिसंजिहीर्षुः ॥ आद्याहृ
तंविशतियर्हिगुणत्रयात्माकालंपराख्यमनुभूयपरःस्वयंभूः ॥ एवंपरेत्य
भगवंतमनुप्रविष्टायेयोगिनोजितमरुन्मनसोविरागाः ॥ तेनैवसाकममृ
तंपुरुषंपुराणंब्रह्मप्रधानमुपयांत्यऽगताभिमानाः ॥ अथतंसर्वभूतानांहृत्प
द्मेषुकृतालयं ॥ श्रुतानुभावंशरणंव्रजभावेनभामिनि ॥ आद्यःस्थिरचरा
णांयोवेदगर्भःसहर्षिभिः ॥ योगेश्वरैःकुमाराद्यैःसिद्धैर्योगप्रवर्त्तकैः ॥ भेद
दृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणा ॥ कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्मपुरुषंपुरुषर्षभं ॥
ससंसृत्यपुनःकालेकालेनेश्वरमूर्त्तिना ॥ जातेगुणव्यतिकरेयथापूर्वंप्रजा
यते ॥ ऐश्वर्य्यंपरमेष्ठ्यंचतेपिधर्मविनिर्मितं ॥ निषेव्यपुनरायांतिगुणव्यतिक
रेसति ॥ येत्विहासक्तमनसःकर्मसुश्रद्धयाऽन्विताः ॥ कुर्वंत्यऽप्रतिषिद्धानिनि
त्यान्यपिचकृत्स्नशः ॥ रजसाकुंठमनसःकामात्मानोऽजितेंद्रियाः ॥ पितॄन्

यजंत्यऽनुदिनंगृहेष्वभिरताशयाः॥त्रैवर्गिकास्तेपुरुषाविमुखाहरिमेधसः॥क
थायांकथनीयोरुविक्रमस्यमधुद्विषः॥नूनंदैवेनविहतायेचाच्युतकथासुधां॥
हित्वाशृण्वंत्यऽसद्गाथाःपुरीषमिवविड्भुजः॥दक्षिणेनपथार्यम्णःपितृलोकंव्र
जंतिते॥प्रजामनुप्रजायंतेश्मशानांतक्रियाकृताः॥ततस्तेक्षीणसुकृताःपु
नर्लोकमिमंसतिपतंतिविवशादेवैःसद्योविभ्रंशितोदयाः॥तस्मात्त्वंसर्वभा
वेनभजस्वपरमेष्ठिनं॥तद्गुणाश्रययाभक्त्याभजनीयपदांबुजं॥वासुदेवे
भगवतिभक्तियोगःप्रयोजितः॥जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंयत्ब्रह्मदर्शनं॥य
दाऽस्यचित्तमर्थेषुसमेष्विंद्रियवृत्तिभिः॥नविगृह्णातिवैषम्यंप्रियमप्रियमि
त्युतः॥सतदैवात्मनात्मानंनिःसंगंसमदर्शनं॥हेयोपादेयरहितमारूढंपद
मीक्षते॥ज्ञानमात्रंपरंब्रह्मपरमात्मेश्वरःपुमान्॥दृश्यादिभिःपृथग्भावै
र्भगवानेकईयते॥एतावानेवयोगेनसमग्रेणहयोगिनः॥युज्यतेऽभिमतो

भा०तृ० स्यर्थीयदसंगस्तु ल्लत्वनशाः॥ ज्ञानमेकं पराचीनैरिंद्रियैर्ब्रह्म निर्गुणं॥ अवभात्य
८२ र्थरूपेण भ्रांत्या शब्दादिधर्मिणा॥ यथामहानहंरूपस्त्रिवृत्पंचविधः स्व
राट्॥ एकादशविधस्तस्य वपुरंडं जगद्यतः॥ एतद्वै श्रद्धया भक्त्या योगा
भ्यासेन नित्यशः॥ समाहितात्मा निःसंगो विरक्त्या परिपश्यति॥ इत्येतत्क
थितं गुर्वि ज्ञानं तद्ब्रह्मदर्शनं॥ येनानुबुध्यते तत्त्वं प्रकृते पुरुषस्य च॥ ज्ञा
नयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः॥ द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्द
लक्षणः॥ यथेंद्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः॥ एको नानेयते तद्वद्भ
गवाञ्छास्त्रवर्त्मभिः॥ क्रियया क्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः॥ आत्मेंद्रि
यजयेनापि संन्यासेन च कर्मणा॥ योगेन विविधांगेन भक्तियोगेन चैव हि॥
धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान्॥ आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण

हृठेनच॥ईयतेभगवानेभिःसगुणोनिर्गुणःस्वदृक्॥प्रोवोचंभक्तियोगस्य
स्वरूपंतेचतुर्विधं॥कालस्यचाव्यक्तगतेर्योन्तर्द्धावतिजंतुषु॥जीवस्यसंसृती
र्वह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः॥यास्वंऽगप्रविशन्नात्मानवेदगतिमात्मनः॥नैत
त्खलायदिशेन्नाऽविनीतायकर्हिचित्॥नस्तब्धायनभिन्नायनेवधर्मध्व
जायच॥नलोलुपायोदिशेन्नगृहारूढचेतसे॥नाभक्तायचमेजातुनम
द्भक्तद्विषामपि॥श्रद्दधानायभक्तायविनीतायानुसूयवे॥भूतेषुकृतमै
त्रायशुश्रूषाभिरतायच॥वहिर्जातविरागायशांतचित्तायदीयतां॥निर्म
त्सरायशुचयेयस्याहंप्रेयसांप्रियः॥यइदंशृणुयादंवश्रद्धयापुरुषःसकृ
त्॥योवाऽभिधत्तेमच्चित्तःसह्येतिपदवींचमे॥इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणे
तृतीयस्कंधेकापिलेयेद्वात्रिंशत्तमोध्यायः॥३२॥त्रयस्त्रिंशेतुनस्येवकपिल
स्योपदेशतः॥ज्ञानभावेनतन्मातुर्जीवन्मुक्तिरुदीर्यते॥१॥ ॥श्रीमैत्रेयउ०॥

भा०तृ०
८२

एवंनिशम्यकपिलस्यवचोजनित्रीसाकर्दमस्यदयिताकिलदेवहूतिः॥विस्रस्त
मोहपटलातमभिप्रणम्यतुष्टावतत्त्वविषयांकितसिद्धिभूमिं॥श्रीदेवहूतिरु
वाच॥अथाप्यजोऽन्तःसलिलेशयानंभूतेंद्रियार्थात्ममयंवपुस्ते॥गुणप्रवा
हंसदशेषबीजंदध्यौस्वयंयज्जठराब्जजातः॥सएवविश्वस्यभवान्विधत्तेगु
णप्रवाहविभक्तवीर्यः॥सर्गाद्यनीहोऽवितथाभिसंधिरात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्र
शक्तिः॥सत्वंभृतोमेजठरेणनाथकथंनुयस्योदरएतदासीत्॥विश्वंयुगांतेवट
पत्रएकःशेतेस्ममायाशिशुरंघ्रिपानः॥त्वंदेहतंत्रःप्रशमायपाप्मनांनिदेशभा
जांचविभोविभूतये॥यथावतारास्तवसूकरादयस्तथाऽयमप्यात्मपथोपलब्धये॥
यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपिक्वचित्॥श्वादोऽपिसद्यः
सवनायकल्पतेकुतःपुनस्तेभगवन्नुदर्शनात्॥अहोवतश्वपचोऽतोगरीयान्या
न्यज्जिह्वाग्रेवर्ततेनामतुभ्यं॥तेपुस्तपस्तेजुहुवुःसस्नुरार्याब्रह्मानूचुर्नामगृ

णंतियेत्ते ॥ त्वंत्वामहंब्रह्मपरंपुमांसंप्रत्यक्स्रोतस्याऽत्मनिसंविभाव्यं ॥ स्वतेज
साध्वस्तगुणप्रवाहंवंदेविष्णुंकपिलंवेदगर्भं ॥ श्रीमैत्रेयउवाच ॥ ईडितोभग
वानेवंकपिलाख्यःपरःपुमान् ॥ वाचाविक्लवयेत्याहमातरंमातृवत्सलः ॥ श्री
कपिलउवाच ॥ मार्गेणाऽनेनमातस्तेसुसेव्येनोदितेनमे ॥ आस्थितेनपरांका
ष्ठामचिरादवरोत्स्यसि ॥ श्रद्धस्वैतन्मतंमह्यंजुष्टंयद्ब्रह्मवादिभिः ॥ येन
मामभयंयायाःमृत्युमृछंत्यऽतद्विदः ॥ श्रीमैत्रेयउवाच ॥ इतिप्रदर्श्यभगवान्
सतींतामात्मनोगतिं ॥ स्वमात्राब्रह्मवादिन्याकपिलोऽनुमतोययौ ॥ साचा
पितनयोगादेशेनयोगयुक् ॥ तस्मिन्नाश्रमआपीडेसरस्वत्याःसमाहिता ॥
अभीक्ष्णावगाहकपिशान्जटिलान्कुटिलालकान् ॥ आत्मानंचोग्रतप
साबिभ्रतीचीरिणंकृशं ॥ प्रजापतेःकर्दमस्यतपोयोगविजृंभितं ॥ स्वगा
र्हस्थ्यमनौपम्यंप्रार्थ्यंवैमानिकैरपि ॥ पयःफेननिभाःशय्यादांतारुक्मपरिछ

दाः॥ आसनानि च हेमानि सुस्पर्शास्तरणानि च॥ स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामरकतेषु च॥ रत्नप्रदीपा आभांति ललनारत्नसंयुताः॥ गृहोद्यानं कुसुमितै रम्यं बहुमरद्रुमैः॥ कूजद्विहंगमिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतं॥ यत्र प्रविष्ट आत्मानं विबुधानुचरा जगुः॥ वाप्यामुत्पलगंधिन्यां कर्दमेनोपलक्षितं॥ हित्वा तदीप्सिततममप्याखंडलयोषितां॥ किंचिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषणातुरा॥ वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्यविरहातुरा॥ ज्ञाततत्त्वाप्यभून्नष्टे वत्से गौरिव वत्सला॥ तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिं॥ वभूवाचिरतो वत्सानि स्पृहा तादृशे गृहे॥ ध्यायती भगवद्रूपं यदाह ध्यानगोचरं॥ सुतः प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिंतया॥ भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण वलीयसा॥ युक्तानुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना॥ विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतोमुखं॥ स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुणविशेषणं॥ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्र

ये॥निवृत्तजीवापत्तित्वात्क्षीणक्लेशाऽप्तनिर्वृत्तिः॥नित्यारूढसमाधित्वात्प
रावृत्तगुणभ्रमा॥नसस्मारतदाऽऽत्मानंस्वप्नेदृष्टमिवोत्थितः॥तद्देहःपरतः
पोषोऽप्यकृशश्चाऽध्यसंभवात्॥बभौमलैरवच्छन्नःसधूमइवपावकः॥
स्वांगंतपोयोगमयंमुक्तकेशंगतांबरं॥दैवगुप्तंनबुबुधेवासुदेवप्रविष्टधीः॥
एवंसाकपिलोक्तेनमार्गेणाचिरतःपरं॥आत्मानंब्रह्मनिर्वाणंभगवंतमवा
पह॥तद्वीरासीत्पुण्यतमंक्षेत्रंत्रैलोक्यविश्रुतं॥नाम्नासिद्धपुरंयत्रसासं
सिद्धिमुपेयुषी॥तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यंमर्त्यमभूत्सरित्॥स्रोतसांप्रव
रासौम्यासिद्धिदासिद्धसेविता॥कपिलोपिमहायोगीभगवान्पितुराश्रमात्॥
मातरंसमनुज्ञाप्यप्रागुदीचींदिशंययौ॥सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरसै
र्गणैः॥स्तूयमानःसमुद्रेणदत्तार्हणनिकेतनः॥आस्तेयोगंसमास्थायसांख्या
चार्यैरभिष्टुतः॥त्रयाणामपिलोकानामुपशान्त्यैसमाहितः॥एतन्निगदितंता

भा०त०
८४

नयत्पृष्टोहंतवानघ॥कपिलस्यचसंवादोदेवहूत्याश्चपावन॥यइदमनुशृणो
तियोभिधत्तेकपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यं॥भगवतिकृतधीःसुपर्णकेतावुप
लभतेभगवत्पदारविंदं॥३७॥इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेतृतीयेस्कंधेपार
महंस्यांसंहितायांवैयासिक्यांकपिलेयेत्रयस्त्रिंशतमोध्यायः॥३३॥ श्रीरस्तु॥
असाढसुदी२ शुक्रवारे संवत् १८५८॥ श्रीचत्रभजजीनम॥ ॥शुभमस्तु॥